

ORDASI ÁGNES

„HAZASZERETETBŐL” JELES?

A FIUMEI TANÁROK ÉRVÉNYESÜLÉSI STRATÉGIÁI ÉS
LEHETŐSÉGEI AZ IMPÉRIUMVÁLTÁSOK ÉVEIBEN*

„*Agliceriu Remus volt fiumei elemi iskolai igazgató »leleplezi«
Tisza igazi gyilkosait*”

1920. október 7-én a szegedi *Délmagyarország* napilap *Egy sintérlegény ölte meg Tisza Istvánt?* címmel szenzációs hírt közölt: Tisza egyik állítólagos „törtetlen bámulója” önbevallása szerint „a magyar államnak 26 éven át becsületes és hűséges tisztviselője és népnevelője”, Agliceriu Remus temesvári tanár és segéd-tanfelügyelő értesülései nyomán. Eszerint a miniszterelnök villájába a részegségtől dülöngélő Hajdu Viktor fiumei fővámtiszt néhány szintén ittas társával tört be, köztük volt az a pesti sintérlegény is, aki a narratíva szerint az adott pillanatban elsütötte a revolverét. A lövést több másik követte, mire Tisza István összeesett. A cikk szerint Agliceriu a történeteket egy évvel korábban, egyenesen Hajdu Viktortól hallotta a fiumei nemzeti kaszinóban, amely társaságnak még a helybéli torrettai állami elemi iskola igazgatósága idején maga is lelkes tagja volt román identitása ellenére. Agliceriu talán származása és optálása miatt is bizonytalannak érzett szavahihetőségét Kritza István, a fiumei kiviteli akadémia igazgatójának, valamint Halász Zoltánnak, az olasz királyi tábla (korábban magyar törvényszék) bírójának fültanúságával igyekezett alátámasztani,¹ akik még a hír megjelenésekor is Fiumében, egészen pontosan Gabriele D’Annunzio Carnarói Olasz Régenységének területén éltek.² Velük ellentétben Hajdu tartózkodási helye rejtve maradt – a *Délmagyarország* újságírója szerint talán Magyarországra repatriált.

Agliceriu beszámolója nem érte el a kívánt hatást, hiszen sem Hajdu dehoesztálásához, sem Tisza gyilkosának leleplezéséhez nem vittek közelebb, ráadásul az információkat még a *Délmagyarország* szerkesztői is fenntartásokkal

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV-KRE-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ *Egy sintérlegény ölte meg Tisza Istvánt? Délmagyarország*, 1920. október 7.

² Részletesebben L.: ORDASI Ágnes: Modellváltások a fiumei kormányzóság feladat- és hatásköreinek meghatározásában – Centralizációs stratégiák Fiumében [bevezető tanulmány], In: *Fiumei és magyar-horvát tengerparti királyi kormányzó iratainak repertórium*, MNL Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár, 2018.

fogadták. A hír az utókor számára mégis értékes. Egyfelől azért, mert bepillantást enged egyes az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását kísérő válságjelenségekbe. Másfelől pedig azért, mert általa megismerhetővé válik magyar állami tisztviselők és alkalmazottak boldogulási lehetőségeinek néhány jellegzetes mintázata, melyek lehetőséget kínáltak az impériumváltásokkal együtt járó, az egyén mindennapjaira is kiható zavaros időszak átvészeléséhez egy több szempontból is meglehetősen exponált helyszínen, Fiumében.³ Így bár jelen tanulmányban a kikötőváros elsősorban a mintagyűjtés terepét jelenti, és ezért nem helyi események állnak a vizsgálat középpontjában, a térbeli sajátosságok meghatározó és kontextualizáló szerepét mégsem lehet figyelmen kívül hagyni.

Metszetek, kontextusok és kérdések

A fentebb vázolt jelenség egyik legfőbb oka, hogy a multietnikus Fiume a magyar állam számára gazdasági, kereskedelmi, illetve nemzetpolitikai szempontból is kiemelt jelentőséggel bírt. Jóllehet a kikötőváros földrajzi elhelyezkedése, éghajlata, közjogi állapota és széles autonómiája⁴ a központi kormányoktól a hatalomgyakorlás és érdekérvényesítés változatos formáit követelte meg. Mindezt úgy, hogy a magyar lakosság minden eszközzel támogattott, dinamikus gyarapodása ellenére még 1910-ban is csupán 13%-át tette ki a helyi népességnek.⁵ Tehát nemcsak politikailag, de kulturálisan és etnikailag is kisebbségben volt Fiumében, és a helyi mikroközeg normatív értelmezésében még a korszak végére is *idegent*, vagy legalábbis *mást* jelentett.⁶ Az állam éppen ezért a központosító, modernizáló és nemzetiesítő vállalkozásában kitüntetett szerepet szánt a magyar állami tisztviselőknek és alkalmazottaknak; mindenekelőtt a közigazgatási elitnek és a tanítóknak, tanároknak.⁷

³ A témával korábban itt foglalkoztam: ORDASI Ágnes: A fiumei állami alkalmazottak helyzete az első világháború után, In: *Emberek és eszmék migrációja Bulgáriában és Magyarországon (19–21. század)*, szerk. PEYKOVSKA, Penka – DEMETER Gábor, Paradigma, Szófia, 2018, 256–272. p.

⁴ *Magyarország vármegyéi és városai. Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, szerk. SZIKLAY János – BOROVSZKY Samu, Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1909 (faksimile kiadás: Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2018).

⁵ FEST Aladár: Fiume népesedési mozgalma Magyarországhoz való visszacsatolása óta, *Földrajzi Közlemények*, 12. évfolyam, XL. kötet, VII. füzet, 9. p.

⁶ BRUBAKER, Rogers (munkatársak: FEISCHMIDT Margit – FOX, Jon – GRANCEA, Liana [a továbbiakban: BRUBAKER és mások]): *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*, ford. BERÉNYI Gábor – BORIS János – KÁROLYI Júlia, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 221–223. p.

⁷ *Uo.*, 286–294. p.

Az utóbbiak sajátos helyzetük és funkciójuk miatt pedig különösen alkalmasak arra, hogy jelen tanulmány tárgyát képezhessék, és segítségükkel vizsgálhatók legyenek azon főbb társadalmi együttélései formák, melyek az egyén lehetőségeit és a hatalomhoz való viszonyát meghatározták. A pedagógusok helyzete azért is kulcskérdés, mivel általában véve a magyar középosztálynak és azon belül az értelmiségnek meghatározó komponense, így tanulmányozásuk e réteg sajátosságainak figyelembe vételével kell hogy történjen. Ugyanakkor az is igaz, hogy Fiume speciális viszonyai miatt az országtól eltérő, egyszerre polgáriasultabb és archaikusabb társadalmi struktúrával rendelkezett, és olykor ezért a belső és külső társadalmi válaszvonalak is máshová estek. Mindezen túl a tanítók és tanárok vizsgálata már csak azért is fontos, mert intézményesített háttérük és kiterjedt szociális kapcsolati hálózatuk miatt a lokális társadalom csaknem valamennyi szintjével érintkezésben álltak. Továbbá azért is, mert a központi kormányzat mindig is kiemelt figyelmet fordított arra, hogy Fiumében lehetőleg a legjobb minőségű és az államhoz feltétlenül lojális személyek teljesítsenek szolgálatot. Az ekképpen megfogalmazott irányelvek láthatóan határozott elvárásokat is magukban foglaltak a hatalom részéről, ami tekintve a pedagógusok mintaadó, normális értékközvetítő és társadalomformáló szerepéből is adódtak.⁸

A lojalitás azonban, némiképp hasonlóan az etnicitáshoz, sokszor csak a hétköznapi gyakorlatok, a mindennapi interakciók során szinte észrevétlenül érvényesült és gyakran rejtve maradt.⁹ Vagy azért, mert egyfajta általános normaként mindenki számára egyértelműnek számított, vagy pedig azért, mert az adott kontextusban más jellegű kötődések fontosabbnak, meghatározóbbnak bizonyultak. Noha ezek alapján feltételezhető lenne, hogy az állam iránti elköteleződés legalább a tét- és választási helyzetekben egyértelműen megmutatkoztak, az ilyesfajta remények és felvetések nagyfokú naivitásról tanúskodnának. Az már viszont nem tagadható, hogy a különböző fajtájú, szintű és minőségű lojalitások leginkább csak a konfliktusok során válnak tettenérhetővé. Ezek legszélsőségesebb példái közt a fegyveres összeütközések, valamint az azokat kísérő és követő válságjelenségek tarthatók számon.

Jelen írás éppen ezért az 1918–1921 közötti időszakot vizsgálja, mely periódus alatt Fiumében öt,¹⁰ Magyarországon hat impériumváltás zajlott

⁸ SASFI Csaba: Oktatás és társadalom kölcsönhatása történeti perspektívában. Megközelítések és eredmények, In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.*, szerk.: Á. VARGA László, Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1991, 9–33. p., 24–25. p.

⁹ BRUBAKER és mások: *i.m.*, 6–7. p.

¹⁰ Magyar–dél-szláv, dél-szláv–Fiumei Olasz Nemzeti Tanács, Fiumei Olasz Nemzeti Tanács (Gabriele D’Annunzio), Gabriele D’Annunzio vezetésével a Fiumei Szabadállam megalakulása.

le.¹¹ Ez az időmetszet azon túl, hogy biztosítja az egyén válsághelyzetekben adott választásait befolyásoló főbb tényezők tanulmányozását, azt a szemléletmódbeli megközelítést is felveti, amely szerint az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának és a korábbi rendszer struktúráinak lebomlásának folyamatát akár (régén várt) *alkalomként*, lehetőségként is lehet értelmezni. Mindez nem jelenti azt, hogy az impériumváltások, vagy akár csak az ennek részét képező a fiumei magyar közigazgatás megszűnése pozitív megvilágításba kerülne. Csupán azt, hogy olyan esetekkel is számolni kell, mikor az adott rezsim kereteinek fellazulása vagy felbomlása más – *horribile dictu* –, talán jobb feltételeket kínált a személyes érdekek érvényesítésére, és megteremtette azt a pillanatot és szituációt, mikor az egyén ezen alternatívák közül választhatott.¹² Az egyik legtipikusabb példa erre az állampolgárság és a lojalitás kérdésével szorosan összefonódó az opciós jog megléte és annak felhasználása. Egyrészt azért, mert az egyénnek az optálással (főleg ha ez fizikai helyváltoztatással járt együtt) lehetősége bizonyult arra, hogy az általa választott ország struktúrájába való integrálódást vállalva, ingóságait, vagyont megőrizze. Másrészt pedig, hogy alkalmadtán kilépjen a kisebbségi léthelyzetből, vagy éppen hogy kitérjen a várható *marginalizálódás*, a társadalmi pozícióvesztés fenyegető veszélye elől.¹³ A változások mértékének és dinamikájának érzékeléséhez, értékeléséhez azonban egyaránt elengedhetetlen a *normális*, valamint a *rendkívüli* lokális viszonyok ismerete. Egy hozzávetőleges referenciapont már csak azért is szükséges, mivel miután az egyén valamilyen formában kapcsolatba került a várossal, felkerült annak mentális térképére és „részévé vált az életének”. Ennek szerepe pedig a későbbi *Fiume-kép* megkonstruálásában megkérdőjelezhetetlen. Másfelől az is megállapítható, hogy a Fiumébe érkezők és az onnan távozók a város sorsának alakulására is hatással voltak, és nagyban hatottak a városfejlődés további ütemére és irányára.

Ezért jelen munkámban igyekszem felvázolni, hogy a Fiumében még az impériumváltások alatt is szolgáló állami iskolában működő pedagógusok honnan és mikor kerültek a kikötőváros területére, mennyi időt és milyen társadalmi-politikai viszonyok közt töltöttek ott, és mindez hogyan módosult az összeomlás éveiben. Érdekel, mennyire integrálódtak az adott helyi világ-

¹¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után: öszirózsás forradalommal fémjelzett népköztársaság, a tanácsköztársaság, az ellenforradalmi koalíciós időszak, Horthy kiemelkedése, majd konzervatív visszarendeződés (Teleki és Bethlen veszi kezébe a politikát).

¹² EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2015, 465–466. p.

¹³ A. SAJTI Enikő: *Összefonódó történetek: az erdélyi és a felvidéki magyarok összehasonlító története*, *Regio*, 2018/2., 91–101. p., 100. p.

ban, és mindez hogyan befolyásolhatta az egzisztenciájukat is érintő döntésük megfogalmazásában és kinyilvánításában a választás pillanatában. Vajon a „menni vagy maradni” gyakran túlzottan leegyszerűsített kérdésére milyen tényezők figyelembe vételével lehetett felelni? A hazaszeretet és lojalitás, valamint a nemzetiségi és etnikai szempontok mellett milyen egyéb tényezők (személyes kapcsolatok, ambíciók, szándékok, elképzelések és korlátok) játszottak még szerepet? Emellett vizsgálom: vajon az egyébként is válságos helyzetben lévő magyar államnak érdekében állt-e esetleges hazatérésükről gondoskodni, és ha igen, azt milyen eszközökkel kívánta elérni? Ha nem, akkor milyen indokok álltak ennek háttérében, és hogyan igyekezett a kint maradt állampolgárok lét- és vagyónbiztonságát szavatolni? Vajon az egymást váltó rezsimek milyen távlatot nyújtottak a városban maradni kívánók számára, és azt, hogy az egyes személyek milyen megfontolásoktól vezérelve döntöttek a távozás vagy éppen a maradás mellett? Vajon az egyes életutak hogyan alakulhattak a későbbiekben? És Molnár Eriknek, az ismert marxista történésznek vajon mégis mi köze van mindehhez?

Fogalomalkotási és használati nehézségek, módszertan, forráskezelési problémák

A felvetett kérdések vizsgálatára a *multiszkopális* (sokszempontú) megközelítés bizonyult a legígéretesebbnek, ez pedig már önmagában is széles alapon nyugvó forrásfelhasználást, többféle elemzési módszert és letisztázott fogalmakat követelt meg.¹⁴

Ennek ellenére már a vizsgálandó csoport fogalmi meghatározása is nehézséget jelentett, hiszen a „fiumei állami tanárok és tanítók” terminus alkalmazása önmagában aligha lehet teljesen kielégítő.¹⁵ Többek közt azért sem, mert a „tanárok és tanítók” egységes társadalmi csoportként való felfogása könnyen a homogenitás képzetét kelthette volna, az egyszerű „oktató” vagy „pedagógus” kifejezés pedig még ennél is nagyobb fokú (akár képzettségbeli, akár életmódbeli, akár vagyoni, de akár lakóhelyi) heterogenitást leplez. Ezáltal a tanítók és tanárok az osztály- vagy rétegződésemleletek szerinti meghatározását mellőztem, és elsősorban foglalkozásukat és a fiumei alkalmaztatásukat tekintettem mérvadónak. 1913 és 1918 között Fiumében a következő, magyar állami felügyelet alá tartozó oktatási intézmények működtek:

¹⁴ A léptékváltó megközelítésről L.: SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.

¹⁵ A fogalmak definiálásáról és a csoportok meghatározásáról részletesebben: BRUBAKER, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás, ford. NEMÉNYI László, *Beszélő*, 2001/7–8., 60–66. p.

Népiskolák és nevelőintézetek:

Klotild utcai óvoda; Cambieri téri óvoda; Istria úti óvoda; Torrettai óvoda; Magyar Királyi Állami Elemi Fiúiskola (Cambieri tér); Magyar Királyi Állami Elemi és Felsőbb Leányiskola (Klotild utca); Magyar Királyi Állami Elemi Fiú- és Leányiskola (Scarpa tér); Magyar Királyi Állami Elemi Fiú- és Leányiskola (Istria út = Plasse-Mlakai); Magyar Állami Királyi Elemi Fiú- és Leányiskola (Torrettai); Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola (G. Fabris út); Magyar Királyi Állami Polgári Fiúiskola (Cambieri téri)

Közép- és felsőfokú iskolák:

Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia – Nautica (Vespucci utca); Magyar Királyi Állami Főgimnázium (Seminario utca); Magyar Királyi Állami Felsőiskola a Leánygimnáziummal kapcsolatban (Klotild utca); Magyar Királyi Állami Felsőkereskedelmi Iskola (Via Flavio Gioia 2.); Magyar Királyi Állami Kiviteli Akadémia (Flavio Gioia utca); Magyar Királyi Állami Hajógépipari Szakiskola (Cambieri tér); Községi főreáliskola (Eneo tér – 1912)¹⁶

A mintagyűjtésből azonban kiderült: míg egyes „fiumeiek” már születésüktől vagy kisgyerekkoruktól a kikötővárosban tartózkodtak, addig mások nem is minden esetben tevékenykedtek, és még kevésbé éltek a magyar állam területén, Fiumében. Néhányan például a szomszédos, Ausztriához tartozó Abbáziából vagy éppen a horvát Susakról jártak be. Rajtuk kívül olyan személy is akadt, aki csak névleg – valószínűleg pénzügyi elszámolási megfontolásokból – szerepelt valamely fiumei tanintézmény személyi listájában. Elgondolkodtató, hogy ennek fordítottja is megtörtént, és az Aranyosi-féle magániskola 1915/16-os nyilvántartásában számos, fizikailag Fiumében tartózkodó pedagógust, köztük kereskedelmi, hitoktatót és egy tornatanárt is feltüntettek.¹⁷ A „fiumei” mellett az „állami” jelző használata sem lehetett minden problémától mentes. Egyesek ugyanis egyszerre nemcsak egy eltérő képzési szintű intézményekben működtek, de olykor az állami mellett egy másik, például az „olasz községi” oktatási vagy éppen valamely felekezeti, esetleg a közigazgatási struktúráknak is részesei voltak. Külön említést érdemelnek azon személyek, akik eredeti foglalkozásukat tekintve óvónőként vagy éppen nem is pedagógusként tevékenykedtek, és csupán egyes tárgyak tanítására szerződtek le őket. Ez olykor csak pár hónapot vagy fél évet, más alkalmakkor azonban akár évtizedeket is jelenthetett.

¹⁶ Városi középfokú oktatási intézmény, amely még az 1876-os statútum értelmében is közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi minisztérium felügyelete alá tartozott.

¹⁷ Magyarország Tiszti Cím- és Névtára [a továbbiakban: MTCT] 1915–1916. Emellett természetesen az is elképzelhető, hogy „tömbösítve” felmentek Budapestre órát tartani.

Ezeket a problémákat egyfelől azzal igyekeztem áthidalni, hogy a mintavétel évét szándékosan az első világháborút megelőző időszakra is kiterjesztetem, másfelől pedig egy olyan többváltozós táblázat hoztam létre,¹⁸ melyben nemcsak az elemzéshez közvetlenül kötődő információkat gyűjtöttem össze, de az egyes személyek sajátosságait, valamint a konkrét forrásmegjelölést is feltüntettem. Ezen kívül az anyaggyűjtés során tudatosan törekedtem arra, hogy a többnyire a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának, valamint a Rijekai Állami Levéltárnak fondjaiban fellelhető, a magyar központi kormányzat¹⁹ és a fiumei kormányzáság által keletkeztetett, többnyire a hatalom felől közelítő dokumentumok mellett más jellegű iratokat is bevonjak a vizsgálatomba. Ennek megfelelően munkámban egyaránt felhasználtam korabeli olasz és magyar nyelvű sajtó híradásait, a középfokú iskolák esetében Magyar Tiszti Cím- és Névtár 1913–1918-as listáit, lehetőség szerint a fiumei állami elemi, polgári és szakiskolák legalább 1913 és 1918 között megjelent értesítőit,²⁰ valamint egyes személyek naplófeljegyzéseit és memoárjait.²¹

¹⁸ Az adatbázis adatai a korabeli fővárosi és fiumei olasz és magyar nyelvű sajtó, az MTCT (1913–1918), valamint a következő iskolai értesítőkből fellelhető információk alapján készült: *A fiumei m. kir. kiviteli akadémia (1913–1918)*, *A fiumei magyar királyi állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium (1913–1920)*, *A fiumei m. kir. tengerészeti akadémia (1913–1917)*, *A fiumei m. kir. állami polgári leányiskola (1915–1918)*, *A fiumei m. kir. állami polgári fiúiskola (1912–1918)*, *A fiumei állami kereskedő tanonciskola (1913–1917)*, *A fiumei belvárosi m. kir. állami elemi fiúiskola (1900–1918)*, *A fiumei torrettai magy. kir. állami elemi fiú- és leányiskola, valamint a vele kapcsolatos állami óvoda (1913–1918)*, *A fiumei (Cambieri téri) állami elemi fiú-népiskola (1909–1918)*, *Fiumei (Via dell'Istria) magyar kir. állami elemi fiú- és leányiskola, valamint a vele kapcsolt óvoda (1914–1918)*. Az adatbázis összeállításában nyújtott segítségéért Paksa Rudolfnak tartozom köszönettel.

¹⁹ Elsősorban a miniszterelnökség, a miniszteri tanács, valamint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium (VKM) iratait tekintettem át.

²⁰ Ez többek közt azért is szükségesnek bizonyult, mert a VKM közvetlenül alapvetően csak a fiumei közép- és felsőfokú oktatási intézmények ellenőrzéséért felelt, míg az alsóbb fokú iskolákat egy kimondottan erre a célra kirendelt miniszteri biztos, valamint a fiumei kormányzáság illetékes közegén, a tanügyi előadóján keresztül gyakorolta. A vizsgált korszakban Fiumében a következő fiumei tanügyi előadók működtek: Donáth Imre (1901–1909), Kankovszky Ferenc (1909–1917), Egan Lajos (1917), Villani Frigyes (1917–1920). Megjegyzendő, hogy bár az MTCT felhasználása mellett a középiskolák értesítőinek áttekintése szintén tovább árnyalta volna a képet, a rendelkezésre álló szűkös idő miatt erre csupán csak egyes esetekben volt lehetőségem. Emellett rajtam kívülálló okok (például fizikai elérhetetlenség, vagy például a tengerészeti akadémia 1917/1918-as tanévéről szóló értesítőjének ki nem adása) miatt az alapfokú intézmények értesítőinek fellelése és feldolgozása sem valósulhatott meg teljeskörűen és egységesen.

²¹ E tekintetben ki kell emelni Egan Lajos kormányzóhelyettes naplóját, Hidasi Sándor királyi tanfelügyelő 1914-es, Benisch Artúr, a VKM megbízott tanárának 1915-ös beszámolóját, Silvino Gigante városi főrealgimnáziumi igazgató, Kenedi Géza és Gonda Béla szakírók munkáit, Aglicieriu Remus hivatalos jelentését, valamint a tengeré-

A változatos forrásbázis ellenére azonban a kapott eredményeket aligha lehet véglegesnek tekinteni, és inkább csak tendenciákat, mintsem konkrétumokat jelölnek. Vagyis a levont következtetésekhez fokozott kritikával kell közelíteni. Ennek egyik oka az, hogy a források eltérő minőségéből, mennyiségéből származó erőteljes aszimmetria, diszkontinuitás, töredezettség és egyenlőtlenség miatt a különböző típusú dokumentumok kritikai elemzése és összekapcsolása sem valósulhatott meg teljeskörűen. Megjegyzendő továbbá az is, hogy bár Fiume oktatástörténetével már többen is foglalkoztak,²² az alapkutatásokat még e téma kapcsán is csak részben, elsősorban a magyar oktatási intézményhálózat kiépülésére és fejlődésére, az úgynevezett „magyar Fiume” megteremtési kísérletére és a nyelvhasználati/kulturális vetületekre összpontosítva végezték el. Ebből következik, hogy ezen munkák középpontjában többnyire nem a tanárok helyzete, és még kevésbé az impériumváltás alatti lehetőségeik szerepeltek. Ezek a vizsgálatok főleg makroszinten zajlottak, és ha egyes esetekben az egyén került is a fókuszba, az főleg narratív módon, a komparatív vagy diskurzuselemzés nélkül történt. Jelen tanulmány minden módszertani és tartalmi fogyatékosága dacára ezen többléptékű szemléletmód alkalmazására tesz kísérletet.

„Mezők,” „életvilágok,” „léthelyzetek,” „élettapasztalatok”

Jelen fejezet elsődleges célja nem a fiumei állami oktatás intézménytörténeti fejlődésének ismertetése, hanem a benne részt vevő történelmi cselekvők életkörülményeinek bemutatása. Erre azért van szükség, mivel a háború és az azt követő időszak változásait csak ekképp lehet értelmezni és az egyes egyének döntéseit, valamint az azokat befolyásoló tényezőket jobban megérteni.

A fiumei állami tanítók és tanárok mintaadó, értékközvetítő és -formáló, valamint transzfer-szerepe

Fiume tanügyi viszonyait elviekben²³ az egész korszakban a városi képviselőtestület, a Rappresentanza által kidolgozott és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által elfogadott 1876-os „Alap-státutum” rendezte.²⁴ Noha a

szeti akadémia vezetőjének, Szabó Samunak és a MÁV-tisztviselő Hesz Ferencnek visszaemlékezéseit, és az egyes tanárok felterjesztett magánkérelmeit.

²² A teljesség igénye nélkül csak magyar részről: Belovári Anita, Fábián Zsuzsanna, Fried Ilona, Józsa Judit, Horváth József, Makkai Béla, Nagy Adrienn, Pelles Tamás, S. Pallós Piroška, Takács Mária Zsuzsanna; horvát részről: Irvin Lukežić.

²³ Megjegyzendő, hogy a mindennapi élet folyamán a dokumentum pontjait még a város részéről sem feltétlenül tartották be.

²⁴ A fiumei községi iskolák alapszabályzata (1876): Statuto fondamentale per le scuole comunali della città di Fiume, *Rivista di Studi Fiumani*, 1993/1., 92–111. p.

szabályzat lényegében megfelelt a Trefort Ágoston-féle koncepciónak, az, hogy ennek értelmében az olasz nyelvű községi népiskolák Fiume önkormányzatának felügyelete és ellenőrzése alatt maradtak,²⁵ számos problémát felvetett a központi hatalom részéről. Ezek közül a legkritikusabbnak a felülről jövő, az egész ország tanmenetét és oktatási módszereit egységesítő és korszerűsítő kezdeményezések bevezetésének esetenkénti akadályozása, valamint a magyar nyelvhasználat normatív szerepbe kerülésének és ezzel együtt a magyarosító törekvések²⁶ gátolását jelentette.²⁷

Fiumében az olasz nyelv tiszteletben tartását racionális és politikai megfontolások indokolták. Egyrészt az, hogy a Földközi-tengeri kereskedelem *lingua francájának* számított, és jelentősen meghatározta a tengerparti népek által hagyományosan preferált nyelvhasználati szokásokat, kommunikációs csatornákat és egzisztenciális feltételeit.²⁸ Másrészt az, hogy az állami kormányzat (legalábbis a kezdetben saját reális lehetőségeinek felmérése mellett) azt is számításba vette, hogy az olasz nyelv háttérbe szorításával nem a magyar, hanem a horvát és esetleg a német nyelv elterjedésére teremtene lehetőséget. Ezzel összefüggésben még egy további érv is az olasz nyelv kiemelése mellett szólt. Tudniillik azzal, hogy az állam más kedvezmények mellett az olasz nyelvet az oktatás nyelveként is elismerte Fiumében, nemcsak a kisebbségben lévő városi olasz nyelvű lakosság megnyerését célozta, de annak domináns politikai elit helyzetbe juttatását és sikeresebb reprodukcióját is biztosította.²⁹

A kulturális és a tudományos mezőben felvállalt *térátengedés* azonban a politikai és a társadalmi mezőben is nagyfokú aszimmetriához vezetett, mivel az állam korlátozott részvételi lehetőségei a fiumei ifjabb generáció „jó magyar állampolgárrá” (!) való nevelésében megrendítette tekintélyét és megkérdőjelezte abszolút felsőbbbségét. Az államtól ez a fajta hatalomgyakorlási korlát és deficit sajátos érdekérvényesítési stratégiák alkalmazását követelte meg, melyek egyik kulcselemét egy saját, magyar oktatási intézményhálózat kiépítése képezte. Bár az államnak az oktatás kisajátítására irányuló

²⁵ Vagyis az állam kizárólag a saját, valamint a fiumei középfokú tanintézeteket ellenőrizhette.

²⁶ Erre példa Csepreghy Kálmán működése, L.: MÓRA László: *Korach Mór. A korszerű kémia úttörője*, Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára (Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok), Budapest, 1978, 17–18. p., NAGY Adrienn: Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia, *Korall*, 56. szám (2014), 118–145. p.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL], K 26. 1042. cs. 1915, XXVII. t. *Adatok és javaslatok Fiume közoktatásügyi viszonyaira vonatkozólag*, Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1915.

²⁸ PUPO, Raul: *Fiume città di passione*, Laterza Cultura Storica, Roma–Bari, 2018.

²⁹ MNL OL, K 26. 395. cs. 1897, I. rész, 5559/1897. (329. törzsszám. 427. vonatkozó szám). Többek közt az olasz nyelvű városvezetés megteremtése érdekében tekintettek el a virilizmus intézményének bevezetésétől Fiumében.

törekvése nem számít kivételesnek, a kikötőváros az ország más részeitől eltérő földrajzi fekvése és adottságai, a közös határ hiánya, illetve az eltérő kulturális, mentalitásbeli és társadalmi berendezkedése miatt némileg idegen területnek számított. Ezek a sajátosságok az államtól egy olyan, a fizikailag érzékelhető, tapasztalható, folyamatosan meg- és átélhető hatalmi locusok létrehozását igényelték,³⁰ melyek egyszerre befolyásolták az intézmények a helyi térben való elhelyezkedését és megjelenését, valamint azokban alkalmazott személyzetek összetételét, viselkedését és kifelé, valamint befelé megnyilvánuló reprezentációját is.³¹ Így talán nem túlzás azt kijelenteni, hogy Rogers Brubaker hármass kritériumrendszerét alapul véve,³² a magyar királyi állami tanítók és tanárok léthelyzete akár diaszpóráként is megítélhető. Valamint azt állítani, hogy az állam által megbízott oktatók a nemzetiesítés folyamatában játszott szerepe egyes vonatkozásaiban határozottan emlékeztetett a missziós lelkészek vagy éppen az egyes területek gyarmatosítására kiküldött telepések tevékenységére. Nem meglepő módon, hiszen a piactér, a templom, pályaudvar stb. mellett az iskola is olyan közös térnek, életvilágnak számított, melyben a különböző társadalmi rétegek, felekezetek, etnikumok hétköznapi módon érintkeztek egymással, és interakcióik során saját és a velük kapcsolatba lépők *másságáról*, illetve *azonosságáról* is meggyőződhetek. Vagy továbbmelve, az ekképpen észlelt és értelmezett belső és külső jellegzetességeket kommunikációjuk által akár tudatosan és bizonyos előre meghatározott célok szerint alakíthatták és formálhatták.³³

A magyar oktatók kiküldetésével kapcsolatos felvetést a hatalom és az egyének által keletkeztetett források is megerősítik, melyek közül jó pár kiemelt a fiumei állami oktatók nemzetépítő (és kultúraterjesztő) küldetéséről és a magyarság adriai³⁴ és regionális (balkáni) térnyerésének megal-

³⁰ Részletesebben a témáról L.: ORDASI: Modellváltások...

³¹ Mindennek ellenére a direktívák főleg csak elméletben érvényesültek, és az állam elképzeléseinek megvalósítása több területen leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Ennek megfelelően sem az iskolák, sem az ott tanítók nem minden esetben feleltek meg az állam eredeti elképzeléseinek.

³² BRUBAKER, Rogers: The Diaspora' Diaspora, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 28, No. 1, 2005. Idézi GAZSÓ Dániel: Vitarecenzió, *Kisebbségi Szemle*, 2017/4., 115–126. p. 1. Szétszóródás: egy népnek az óhazán kívüli része. 2. Anyaország-orientáció: valós/vélt származási hely kollektív tudatban és mítoszokban való megőrzése, származási hely fennmaradásáért, helyreállításáért, biztonságáért felelősségérzet. 3. Etnikai hátramegtartás: a különböző etnikumok találkozásai, interakciói állnak a központban, mely során a kulturális tartalmak és sajátosságok kifejeződnek.

³³ BOURDIEU, Pierre: The Social Space and the Genesis of Groups, *Theory and Society*, Vol. 14, No. 6, 1985, 723–744. p.

³⁴ Drzavni Arhiv u Rijeci [Rijekai Állami Levéltár – a továbbiakban: DAR], JU 5. 1329. eln./1918; MÁRKI Sándor: *Magyar uralom az Adrián*, Magyar Adria Egyesület, Budapest, 1915.

pozási feladatáról számol be. Ezáltal szinte magától értetődő, hogy a helyi pedagógusok közül többen közvetett és közvetlen módon részt vettek a délkeleti, így a dalmát, bosnyák és albán területek feltérképezésében.³⁵ Továbbá az is, hogy Kállay Béni fiát, Frigvest is Fiumében taníttatta,³⁶ valamint az, hogy Thallóczy Lajos folyamatos levelezésben állt Fest Aladárral, a fiumei állami főgimnázium történész-igazgatójával, a célból, hogy a régió földrajzi, történelmi, kulturális, és politikai viszonyait még jobban megismerhesse.³⁷ Emellett ahogy Krisch Jenő, Kovács Tódor példái is tanúskodnak róla, egyesek a későbbiekben sem hagytak fel a nemes *küldetés* teljesítésével, melyet jól tanúsít, hogy neveik a két világháború közt a Turáni Társaság taglistáján is fellelhetőek.³⁸

Ez a kivételes társadalmi szerep ellátása természetesen kivételes kompetenciákat igényelt, így elvben a Fiumébe szolgálatra rendelt tanerők előzetes szelektálása sem maradhatott el. A kiválasztási szempontok közül (az állami és birodalmi szempontoknak egyaránt megfelelően 1901-től) a nosztrifikált diploma, a szak- és a megfelelő nyelvismeret, valamint a társadalmi állás és megbízható politikai magatartás számított a legfontosabbnak, azonban nem kizárólagosnak.³⁹ A felsoroltak mellett sokat számított az egyes pedagógusok oktatási tapasztalata és helyismerete, fiumei összeköttetései, valamint az állam pillanatnyi és hosszabb távú céljai, stratégiái, illetve az egyén érdekei és megfontolásai.⁴⁰

A fiumei állami tanítók és tanárok mindennapjai, környezete és társadalmi helyzete Noha Kánya Emília emlékiratai⁴¹ nyomán többen úgy vélik, hogy a fiumei szolgálatvállalás csak *ugródeszkát* jelentett az oda kirendelt oktatók későbbi pályautójának megalapozásában, és már csak ezért is nagyarányú fluktuáció jellemezte működésüket, ez a tézis némileg átértelmezésre vagy legalábbis árnyalásra szorul.⁴² A kiküldött oktatók Fiumében tartózkodásának időtar-

³⁵ Talán a legjobb példa erre Garády-Gauss Viktor halbiológiai állomása vagy Stanislao Dall' Asta, a Club Alpino vezetői és irodalmi tevékenysége (erre vonatkozóan például: DALL'ASTA, Stanislao: *Ricordi di una gita nella Bosnia*, Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, Fiume, 1892).

³⁶ Országos Széchényi Könyvtár [a továbbiakban: OSZK], XI/302. Fest Aladár Thallóczy Lajosnak, 1895. június 6.

³⁷ OSZK, XI/302. Fest Aladár levelei Thallóczy Lajosnak.

³⁸ MTA *Értesítő* 1934, Társasági ügyek, 68. p.; *Magyar feltámadás lexikona*, szerk. SZENTMIKLÓSSY Géza, Budapest, 1930, 785–786. p.

³⁹ MNL OL, K 26. 1042. cs. 1915. XXVII. t. *Adatok és javaslatok...*

⁴⁰ Uo.

⁴¹ KÁNYA Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*, Kortárs Kiadó, Budapest, 1998.

⁴² A korabeli források szerzőinek megállapítását nagyban befolyásolhatta személyes tér-, idő- és sebességérzékelése, észlelése, és így egyes jelenségek a történelmi távlatból elemezve teljesen más megítélés alá eshetnek.

tamát elsősorban négy fő tényező közös metszete határozta meg: 1. a fiumei viszonyok általános, de folyamatosan változó, az országostól elérő mivolta; 2. az oktatók rekrutációjának időközbeni módosulása; 3. a pedagógusok *idegensége*, illetve idegenségük mértéke és minősége, vagyis integrálódási esélyeik és a helyi közeg zártsága/nyitottsága; 4. hazatérésük/továbbállásuk időpontja, lehetősége és körülményei.

Abból a már-már közhelynek számító gondolatból kiindulva, hogy a fizikai tér alapvetően meghatározza az egyén mindennapjait, Fiume esetében földrajzilag és közjogilag is behatárolt adottságait, valamint (szerény és problematikus) infrastrukturális lehetőségeit kell kiemelni.⁴³ Elsősorban azért, mert a kikötőváros kedvezőtlen domborzati és talajviszonyai következtében nemcsak egyszerűen nehezen volt megközelíthető, de az ottani építkezések a magas telekárak miatt jelentősen megemelték a költségeket és roppant időráfordítással jártak.⁴⁴ A nehézségeket tovább súlyosbította a tény, hogy a koncentrált állami beruházások hatására Fiume a korszakban szinte minden tekintetben példátlan dinamizmussal fejlődött, ráadásul *corpus separatum*ként valóságos államhatárok akadályozták továbbterjeszkedését. Ez nemcsak elméleti szinten, de a hétköznapokban is valós problémaként jelentkezett, amire talán a legjobb példaként a Delta-farakodóhely és a hozzá épült Baross-kikötő csaknem egy évszázadon át elhúzódó, nemzetközi kérdéssé fajuló dilemmája hozható fel.⁴⁵ Mindazonáltal az eltérő jogrenddel és törvénykezési viszonyokkal, valamint a lakóhellyel és fiumei illetőséggel, tehát a községi és országos választói joggal is kapcsolatos konfliktusforrások szintén ide sorolhatóak.⁴⁶

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Fiume kikötővárosi mivolta már önmagában is determinálta a kivételesen magas árviszonyokat, melyek különös súllyal nehezedtek az ott szolgálatot teljesítő oktatókra. Egyrészt azért, mert állami alkalmazottként megjelenésükkel, életvitelükkel, magatartásukkal minden pillanatban a Magyar Királyságot és a központi hatalmat képviselték és terjesztették, illetve az egész mikroközeg számára fontos mintával is szolgáltak. Másrészt azért, mert a helyi és kikötői pótlékok, illetve az egyéb jogcímeiken folyósított illetmények ellenére fizetésükkel csak nehezen biztosíthatták az értelmiségi-középosztálybeli életmód folytatásához szükséges feltételeket.⁴⁷ A jelzett problémákat támasztják alá a kormányzósághoz, va-

⁴³ NAGY Miklós Mihály: Magyar kikötőváros a térben (Fiume és földrajzi funkciói), *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*, 2013/3., 27–38. p.

⁴⁴ 1896. évi XVIII. törvénycikk indokolása a fiumei és magyar-horvát tengerparti kormányzói új palota építési költségeinek fedezéséről, BODOR Gyula: A fiumei Karszt, *Erdészeti Lapok*, 1903/3., 203–241. p.

⁴⁵ ORDASI Ágnes: A fiumei Delta: egy folyton növekvő probléma, *Urbs*, megjelenés alatt.

⁴⁶ Részletesebben L.: ORDASI: Modellváltások...

⁴⁷ A középosztály küzdelme, *A Tengerpart*, 1915. július 3.

lamint a minisztériumokhoz 1885-től kezdődően nagy számban felterjesztett magánkérelmek és a fiumei állami tisztviselők memorandumai, melyek bér- és illetményrendezést, és legalább a budapestivel azonos besorolást követeltek.⁴⁸ Érdeemes megjegyezni, hogy ezen kérelmek érvrendszerében a helyi viszonyok kiemelése mellett a különleges tudás, szak- és nyelvismeret, valamint a multietnikus közegeket általánosan jellemző kisebb-nagyobb társadalmi súrlódások is helyet kaptak. A várakozások és tapasztalatok közti eltérést az is fokozta, hogy kirendelt oktatók közül többen tudományos ambíciókkal és/vagy doktori fokozattal is rendelkeztek, és sem magasabb képzettségüket, sem szerény megélhetési körülményeiket nem érezték egyenes arányban állónak a szolgálati munka- és időigényességével.⁴⁹ Helyzetüket súlyosbította, hogy órabeosztásuk és leterheltségük, illetve a nagy cél, „politikai misszió”⁵⁰ minél eredményesebb teljesítése érdekében egy külön miniszteri rendelet értelmében még mellékállást sem vállalhattak – legfeljebb ahogy Sekulja Jakab, a magyar királyi állami elemi fiú- és leányiskola igazgatójának példája mutatja, kizárólag igazán kivételes esetekben.⁵¹ Emellett ki kell emelni azt is, hogy amint Benisch Artúr 1915-ben rámutatott, Fiumében állami iskolákban feltűnően sok tanító- és tanárnőt alkalmaztak, akik már csak a társadalomban betöltött szerepük és a rájuk nehezedő elvárások miatt is hatványozottabban ki voltak téve a súlyos megélhetési nehézségeknek.⁵²

Míndezzel összefüggésben a tanszemélyzet összetételét és rekrutációját leginkább három, egymással párhuzamosan lejátszódó folyamat befolyásolta. 1. Az állam a törvényileg is kifejezett, az oktatók helyi boldogulását

⁴⁸ DAR, JU 5. 250.eln./1885; DAR, JU 5. 7.eln./1905.

⁴⁹ A városi tanítók köztudottan jobb bérezése, kedvezőbb munkakörülményei ugyan-csak demoralizálóan hatott az állami oktatók munkakedvére.

⁵⁰ S. PALLÓS Pirokska: Magyar állami népiskolák a fiumei kormányzásban 1870–1918, *Századok*, 2005/3., 733–750. p.

⁵¹ MNL OL, K 26. 1042. cs. 1915. XXVII. t. *Adatok és javaslatok...*

⁵² Uo. E megállapítás azért fontos, mert a dokumentum már a világháború során keletkezett, mikor a katonának behívott oktatók helyét női pedagógusokkal töltötték fel. Benisch jelentésében a tanárnők nagy számát a férfi oktatókhoz mérten mérsékeltnek ítélte társadalmi szerepvállalásuk miatt kifogásolta. Mint soraiból is kiderült, Benisch elsősorban az iskolai értesítőkből és egyéb listák alapján informálódott, így következtetései során számos egyéb körülményt (fel nem tüntetett formális és informális csatornákat) nem vett figyelembe. A nők társadalmi aktivitására vonatkozó megállapítását ezért kritikával kell kezelni. Másrészt azt, hogy Fiumében a tanárnők anyagi helyzete meglehetősen terhelhetett lehetett, hiszen nem vagy csak kivételes esetekben házasodhattak meg/újra. Ahogy az özvegysege ideje alatt megesett Cserné Kohout Margit nyugdíjaztatása igazán szemléletesen mutatja, a szigorú eljárás még a férjüket elvesztőket, vagy más körülmények miatt (újra)házasodni kívánókat is sújtotta. A tiltás mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy a hatalom felől általában véve (tehát nemcsak Magyarországon, és főleg nem csak Fiumében!) úgy gondolkodtak, hogy a tanítónők családalapítása az oktatási feladatok hátráltatásával jelentene egyet.

segítő szociális intézkedések és korrekciók (újabb segélyek, illetmények, béremelések); 2. a város általános demográfiai növekedése, és ezzel együtt a magyarság (beleértve a tisztviselőket, tanárokat és gyermekeiket) számának látványos emelkedése, mely új iskolák és állások szervezéséhez vezetett; 3. a helyi állami oktatási intézményrendszer megszilárdulása, fejlődésnek indulása, és saját pedagógusállományának reprodukciója. Ahogy például Carvin Piroskának, Vincenzo Gelletichnek, Notar Milenának, Popovits Nadának vagy éppen a Gauss család tagjainak esetei mutatják, akár oly módon is, hogy a városi intézményekben végzett, a tanítói-tanári pályára lépő *autochton* fiumei születésűeket is magához vonzza.⁵³

A változások következtében megállapítható, hogy a századfordulótól bár a Magyar Királyság területéről érkező oktatók száma még mindig feltűnő,⁵⁴ a tanszemélyzet egyre inkább a Fiuméből és vonzáskörzetéből verbuválódott, mely tényezővel együtt az ott-tartózkodási időtartamuk is jelentősen megnövekedett.⁵⁵ Ezek a jelenségek azonban nem függetlenek az integráció kérdésétől és a beilleszkedés lehetőségeitől.⁵⁶

A kiindulópont ez esetben is az a több helyen hangoztatott, és a kétféle (állami és városi) közigazgatási és oktatási hálózat működéséből levezetett nézet,⁵⁷ hogy a dualizmuskori Fiumében a külön *magyar, olasz (fiumei) és horvát* világok léteztek.⁵⁸ A korabeli forrásokból mégis kirajzolódik, hogy a hétköznapiakban ezek a *világok* nem egymástól függetlenül, és nem is minden átfedés nélkül jelentek meg. Ezenkívül még egy további társulási formával, a lokális identitással is számolni kell.⁵⁹ Ez Fiume esetében az úgynevezett

⁵³ Ugyanez a jelenség érvényesült például a kormányzósági hivatalnokok alkalmazása esetében is.

⁵⁴ Igaz, Erdély vagy Felvidék mint kibocsátó régió dominanciája ennek ellenére sem egyértelmű.

⁵⁵ Különösen, ha az aktív szolgálati éveiket követően nyugdíjas korukra is a városban maradtak.

⁵⁶ S. PALLÓS: Magyar állami népiskolák...

⁵⁷ Uo.; PELLÉS Tamás: A magyar nyelv Fiume közoktatásában, *Hungarológiai Évkönyv*, 2001/1., 171–184. p.

⁵⁸ A felsoroltakon kívül nem szabad megfeledkezni a többi nemzetiség (németek, szlovének, szerbek) és az izraeliták jelenlétéről sem, valamint az olyan személyekről, akikben egyszerre több *világ* is egyesülhetett. Erre jó példa Michele Maylender és Samuele Mäylender, vagy Leo Valiani esete. Részletesebben L.: JELIČIĆ, Ivan: Sulle tracce di una biografia perduta: Samuele Mayländer (1866–1925), *Quaderni*, Volume XXVI, Centro di Ricerche storiche-Rovigno, 2015, 229–271. p., Uő.: The Waizen Family and Young Leo Valiani in Fiume, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, Volume X, Rijeka, 2015, 42. p.

⁵⁹ Illetve azzal a pontosító megjegyzéssel, hogy Fiumében sokan más országok állampolgárságával rendelkeztek, jellemző (transznacionális) kohéziós tényezőként sorolható fel a birodalomhoz tartozás, a dinasztia felé való lojalitás, a felekezeti hovatartozás ténye.

*fumano-tudat*ban öltött testet és kivételesen erős kohéziós erőt, egyben elért státuszt is jelentett.⁶⁰ Noha való igaz, hogy ezekben a mikroközegekben a *másik* többnyire *idegent, különöst* jelentett, és ez akár külső stigmatizálást, akár belső feszültségeket eredményezett, fontos kiemelni, hogy ez a fajta megkülönböztetés nem feltétlen negatív vonatkozással ment végbe.⁶¹

Mindebből adódóan az állami oktatók helyzete sem a párhuzamosság, sem az enklávé-jelleg kritériumainak⁶² nem felelt meg tökéletesen, ráadásul a gyakran *riválisnak* tekintett felek egymás struktúrájában aktívan is részt vettek.⁶³ Az állandó jelleggel az állami és községi intézményeknél is alkalmazott orvosok (Tauffer Emil, Krausz Ödön) és hitoktatók (Luigi Torcoletti, Giovanni Podboj, Sándorffy Nándor, Schmidt Jakab, Ambrus György, Brauer Andor és Nikola Tesla unokatestvére, a későbbi washingtoni jugoszláv követ Sava Kosanović) mellett jó példája ennek, hogy a magyar iskolákban a fiumei olasz nyelvű lakosság (akár mint Leopoldo Smoquina vagy Eufémia Popescu rendes tanárként) is képviseltette magát. Továbbá azok az egyesületek, melyekben nem az etnicitás képezte az odatartozás elsődleges alapját. Ezek közül lokális szinten a legismertebbek közt tarthatók számon a Fiumei Tanító Egylet, a Fiumei Hazafias Kaszinó, a Sirius szabadkőműves páholy,⁶⁴ a Fiumei Gyermekpártoló Egyesület, a Szabad Líceum, a Fiumei Színpártoló Egyesület. Az összefonódások azonban nem kizárólag helyi vonatkozásban érvényesültek, hiszen az országos egyesületekbe (mint például az Országos Polgári Iskolaegyesület, a Feministák Egyesülete, a Mária Dorothea Egyesület) az állami és községi pedagógusok is beléptek. Mindez még akkor is igaz, ha sokszor a tagság csupán *virtuális* csatlakozást, szolidaritást jelentett és nem járt aktív tevékenységgel. A társulási formák további sajátos mintázatai figyel-

⁶⁰ JELIČIĆ, Ivan: Ekonomsko-socijalna struktura promicateljskog odbora Riječkog književnog kruga (Circolo letterario), *Zbornik Kastavštine*, broj XXI, 2017, 323–340. p. A korabeli helyi sajtóorgánumon kívül a *fumano-tudat* szemléletesen nyilvánult meg a Fiumei Olvasókör (Circolo Letterario) tevékenységében. Ahogy Ivan Jeličić felhívja rá a figyelmet, a társaság életében Silvino Gigante is élénken részt vett, aki nem az *olasz*, hanem a *fiumei történelemről* tartott előadásokat.

⁶¹ A helyi lakossága számára Fiume multietnikus jellegéből és kikötővárosi mivoltából adódóan a különböző nemzetiségű személyek jelenléte és hosszabb-rövidebb ott-tartózkodása egyébként sem volt rendkívüli élmény és tapasztalat. Már csak azért sem, mert az 1870-es évektől egyre erőteljesebben érzékelhető keleti válság, elsősorban az orosz–török háború hatására a bosnyákok és más balkáni területekről származók jelenléte szinte mindennappossá vált Fiumében. Ezenkívül a bővülő munkalehetőségek az itáliai, valamint az osztrák fennhatóság alá tartozó dalmáciai, isztriai olasz nyelvű lakosságra is nagy vonzerőt gyakoroltak.

⁶² BRUBAKER és mások: *i.m.*, 281–286. p.

⁶³ A párhuzamosságokra példa: A képviselőtestület ülése, *A Tengerpart*, 1915. augusztus 7.

⁶⁴ MNL OL, P 1083. I. sorozat 38. t. LXVI – Sirius. *A szabadkőművesség bűnei I–II.*, szerk. PALATINUS József, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Budapest, 1921.

hetők meg az egész korszakban az olasz nyelvű városatyák dominálta városi képviselőtestületben, a Rappresentanzában. Itt, bár a magyar nyelvű községi képviselők számaránya az 1915-ös évtől eltekintve elhanyagolható volt, a bekerültek jelentős része éppen az egykori (Fésüs György) vagy rendes állami oktatók (Friedmann Dávid, Mozog István, Negovetich Artúr, Szabó Samu), vagy korábban ott órákat adók (Arturo Dalmartello) közül kerültek ki.⁶⁵

A különböző világok szó szerinti összefonódásának egyik legfontosabb típusát a több fiumei oktató esetében is kimutatható a vegyes házasságok képezték. Mint a mintázatokból kiderül, Bató László, Dunay László és Burich István is tanári pályán tevékenykedő olasz/horvát nyelvű fiumei társat (Maria Dalmartellót, Vranyczány Jankát és Berta D'Anconát) választott magának. Jóllehet ez a társadalmi együttélési forma cseppet sem vonta maga után a *másik* világ értékrendjének automatikus elfogadását, és még kevésbé a vele való azonosulását vagy az abban való feloldódást. Ezt igazolja a fiumei főreáliskola történész-igazgatója, Silvino Gigante esete, aki bár maga is magyar lányt vett feleségül,⁶⁶ testvérével, Riccardo Gigantéval alapító tagjai voltak a Giovine Fiume irredenta társaságnak és a későbbiek folyamán a Fiumei Olasz Nemzeti Tanácsban is vezérszerepet töltöttek be.⁶⁷

A fentiek ismeretében megállapítható, hogy a Fiumében tevékenykedő állami oktatók integrációját és az úgynevezett *másik* világában való részvételének mértékét és módjait a személyes érdeklődés, ambíciók, anyagi érdekek, szimpátiák/antipátiák, összeköttetések, a megélhetési és elhelyezkedési (csatlakozási) feltételek legalább annyira meghatározhatták, mint az etnikai és/vagy politikai azonosulás szempontjai. Emellett négy további tényezővel is számolni kell. 1. a személyes adottságokkal, mindenekelőtt az egyén, akár a helyi normákhoz vagy az éghajlati viszonyokhoz is való alkalmazkodóképességével; 2. a nyelvi konformitásának kérdésével; 3. az integrálódás céljaul választott csoport befogadókészségével; 4. az időközben, nem ritkán az állami kezdeményezésre bekövetkezett társadalmi szocializációs, olykor kimondottan az etnikai határok megtartását (vagy éppen kitolását...) biztosító lehetőségek folyamatos bővülésével. Az állam ebbéli erőfeszítései és a történetek ismeretében már-már szimbolikus jelentéssel bír, hogy a magyar királyi állami elemi fiú- és leányiskola (Torretta) is éppen 1914 szeptemberében kezdte meg a működését.⁶⁸

⁶⁵ A képviselőtestületi választásokról a korabeli helyi sajtó alapján összeállított táblázatot Ivan Jeličić készítette és bocsátotta a rendelkezésemre, amiért köszönettel tartozom.

⁶⁶ MNL OL, K 26. 1042. cs. 1915. XXVII. t.

⁶⁷ SAMANI, Salvatore – PETREANI, Luigi: *Bibliografia storica di Fiume*, Società di Studi Fiumani, Roma, 1969, 64–70. p.

⁶⁸ *Torretta. Magyar királyi Állami Elemi Fiú- és Leányiskola, valamint a vele kapcsolatos Állami óvoda értesítője*, közli AGLICERIU Remus, Csendes Lipót Könyvnyomdája, Temesvár, 1913.

Az, hogy az állami oktatók többsége tartósan nem rendezkedett be a városban, mégsem kizárólag *belső* integrációs nehézségekre vezethető vissza. Az egyes döntések meghozatalában vagy egyszerűen csak a fiumei szolgálat megszakításában a külső körülmények legalább ugyanilyen fontos szerepet játszottak. A teljesség igénye nélkül ide sorolhatók a családi (Kánya Emília) és egészségügyi indokok (Mócs Elma), a nyugdíjazás (Babare Adél), az elhalálozás (Berghoffer Károly, Berthóthy Károly, Solymásy E. Oszkár), a más/kedvezőbb beosztás (Erődi Béla, Kotán Dezső) vagy tanulmányi ösztöndíj elfogadásának lehetősége (Lengyel Ilona),⁶⁹ az anyagi megfontolások, fizikai okok (Tix Miklós) a közéleti magyarázatok és konfliktusok (Fest Aladár), és ahogyan Molnár Aladár 1909-es, csaknem egy diák halálával végződő esete is példázza, azok a botrányok, melyek elkendőzését az állam az adott tanerő áthelyezésével oldotta meg.⁷⁰

A fiumei állami tanítók és tanárok helyzete a világháború alatt

A felsorolt indokokon túl a nemzetközi helyzet változását, valamint annak mindennapokra gyakorolt hatását is figyelembe kell venni. Noha a világháború eseményei Fiumét közvetlenül nem érintették, a *kivételes állapotok* már az első hetekben ránehezedtek a lakosságra. Ennek hátterében többek közt Fiume kikötővárosi mivolta és kiemelt biztonsági és stratégiai szerepe, valamint az anyaországgal való egyébként is akadályoztatott összeköttetése, tehát a biztos ellátási övezet hiánya álltak. Az ekképpen kulminálódnak közlekedési, szállítási és ellátási problémák maguk után vonták az élelmiszerek, a ruhanemű és a tüzelőanyagok hiányát és árainak gyors és kiszámíthatatlan emelkedését, valamint általában véve a fizetőeszköz elértéktelenedését.⁷¹ A háború okozta nehézségek azonban más téren is jelentkeztek. Idetartoztak a mind gyakoribbá váló járványok (tifusz, spanyolnátha, malária), a férfilakosság besorozása, a növekvő munkanélküliség, a katonák, valamint a frontokról érkező sebesültek és a Pulából menekült családok folyamatos jelenléte és elszállásolása,⁷² továbbá a sajtócenzúra okozta információéhség,⁷³ melyek együttesen fokozták a bizonytalanság és az elhagyatottság érzetét. A helyzetet súlyosbította, hogy a rendkívüli körülmények a központi kormányzat

⁶⁹ DAR, JU 5. 5010.ált./1917 (XI. 14. 26.).

⁷⁰ DAR, JU 5. 5126.ált./1910 (XI. 2. 1.); DAR, JU 5. 262.eln./1909./=ált./1910 (XI. 2. 1.).

⁷¹ Fiume világháború alatti közellátására vonatkozóan többek közt L.: ORDASI Ágnes: Áldozat vagy sem? A fiumei autonómia kérdése F. G. Corossacz polgármestersége alatt (1914–1915), *Urbs*, 2017/12., 257–279. p.; Fiume közéleti vizsgálata, *A Tengerpart*, 1916. július 15.; DAR, JU 5. 400.eln./1914; DAR, JU 5. 301.eln./1915; DAR, JU 5. 1046.eln./1918; DAR, JU 5. 1131.eln./1918; DAR, JU 5. 1197.eln./1918.

⁷² DAR, JU 5. 692.eln./1918; DAR, JU 1248.ált./1918. (I. 2. 19.); DAR, JU 5. 1305.eln./1918; Terjed a tifusz, *A Tengerpart*, 1916. december 8.

⁷³ DAR, JU 5. 1163.ált./1915. (I. 3. 5.).

számára végre lehetővé tették, hogy a fiumei önkormányzatot megillető (maradék) autonóm jogköröket is magához vonja.⁷⁴

Ennek megfelelően, biztonsági okokra hivatkozva 1916-ban megtörtént a városi rendőrség évtizedek óta halogatott átszervezése és államosítása,⁷⁵ és megkezdődtek a gyakran kémkedés vagy államellenes izgatás gyanújával indokolt kiutasítások, internálások.⁷⁶ A kiutasítottak, illetve az *nemzeti érdekből* besorozottak többnyire szerb állampolgárok⁷⁷ és a fiumei Autonóm Párt – nemritkán irredentizmussal vádolt – szimpatizánsai közül kerültek ki.⁷⁸ Ennek ellenére az állam a tanmenet akadálytalan fenntartása érdekében még a bizonyítottan szélsőséges politikai nézeteket valló városi pedagógusok esetében is jóval nagyobb előzékenységet tanúsított. Ez nem meglepő, hiszen a Fiumében működő oktatókra általában véve a háború során nagy horderejű feladat hárult. Az állam a többretű és széles összekötéseiket kihasználva, egyaránt számított rájuk a diákok és szüleik egzisztenciális és morális megtartásában, hazafias érzelmük és az anyaországhoz (és a dinasztiahoz) való lojalitásuk erősítésében, valamint az olyan általános segélyakciókban,⁷⁹ mint például a hadikölcsön jegyzésének propagálásában,⁸⁰ továbbá a katonaság számára teafőzésre szánt szederccserjelevélgyűjtés iskolák közti versenyében.⁸¹ A gyógynövények, gyümölcsök és zöldségek gyűjtésének és termesztésének fontosságát érzékelteti, hogy Mozog István tornatanár még 1918 tavaszán féléves szabadságának igényét is azzal indokolta, hogy a Vöröskereszt számára kertgazdasági tevékenységet kíván folytatni.⁸²

A megélhetési viszonyok általános romlásán és az újabb feladatok ellátási kötelezettségén túl egyéb kihívások is érték a tanárokat. Nevezetesen

⁷⁴ ORDASI: Áldozat vagy sem?

⁷⁵ DAR, JU 5. 29.eln./1876; DAR, JU 5. 36.eln./1876. 43.eln./1878; DAR, JU 5. 112. eln./1895; DAR, JU 5. 406.eln./1917.

⁷⁶ VÉCSŐ István: Olasz áldozatok Halason? A Nagy Háború írásban és képben, <https://nagyaboru.blog.hu/2015/11/11/olasz_aldozatok_halason> (letöltve: 2018. 12. 22.); Itt igazi háború van. Az I. világháború Pest megyei forrásai. Internáltak Pest megyében 1914–18 (MNL PML), <http://mnl.gov.hu/mnl/pml/internáltak_pest_megyeben_1914_18> (letöltve: 2018. 12. 22.).

⁷⁷ DAR, JU 5. 4.eln./1915; DAR, JU 5. 71.eln./1915.

⁷⁸ DAR, JU 5. 159.eln./1914; DAR, JU 5. 502.eln./1914; DAR, JU 5. 1676.eln./1915; DAR, JU 5. 1032.eln./1918.

⁷⁹ Vö. GLANT Tibor – JUHÁSZ Balázs – ABLONCZY Balázs: Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén (1918–1923), *Századok*, 2018/6., 1321–1352. p.

⁸⁰ DAR, JU 5. 1990.ált./1918. (XI. 8. 2.); DAR, JU 5. 2499.ált./1918 (XI. 8. 2.).

⁸¹ DAR, JU 5. 385.ált./1918 (XI. 14. 26.), 615.ált./1918 (XI. 14. 26.).

⁸² DAR, JU 5. 7304.ált./1918 (II. 1. 1.). Ez valószínűleg kapcsolatban állhatott elmozdításával is.

egyes tanárok megbetegedése (Komócsy Ferencné Krüner Rozina, Michelič Endre, Mittner Zoltán, Tanco Miklós), mások elhalálása (Margoni Szilárd, Stermeczky Alajos Lendvai Dezső), a diákság létszámának csökkenése,⁸³ az iskolák katonai és kórházi célokra való átadása/lefoglalása, valamint a mindezekből származó gondok.⁸⁴ Így például a különböző szintű és tanmenetű oktatási intézmények térbeli összevonása, a költözködéssel járó nehézségek, a hely- és eszközhiány, az egyszerre kieső és felesleges munkaerő problémája, az épületek amortizálódása, majd az azt követő tatarozási, felújítási munkálatok, melyek egyaránt az órák elmaradásával vagy az oktatás ideiglenes szüneteltetésével jártak.⁸⁵

Mindezen tényezők fokozatosan a tanszemélyzeten belüli nagyobb arányú változáshoz vezettek, de még véletlenül sem jártak együtt annak teljes lecserélődésével. Igaz, mivel a cezúra nem minden forrástípusból rajzolódik ki egyértelműen, ezért meglehetősen nehéz annak meghatározása, hogy az impériumváltások alatt kik, mikor, meddig és milyen minőségben tartózkodtak a kikötővárosban.

A fiumei tanárok érvényesülési lehetőségei az impériumváltások éveiben

Az alábbi fejezetben az 1918 októberétől egészen a trianoni békeszerződés 1921-es ratifikálásáig a fiumei társadalmi-politikai viszonyok és az egyéni sorsok alakulását elemzem. Ezen időszak alatt Fiumében öt impériumváltás történt, melyek sajátos léthelyzetbe hozták a kint tartózkodó magyarságot, és ezen belül elsősorban az állami oktatókat. Mindezt felülnézeti megközelítésből vizsgálom, és rámutatok arra, hogy a hatalmi átrendeződések milyen nehézségeket és törésvonalakat okoztak a mindennapokban. Ezenkívül kitérek arra is, hogy az eközben szintén több alkalommal átalakuló magyar állam hogyan és milyen eszközökkel kívánt gondoskodni saját állampolgáraitól, miért és mennyiben volt érdekelt a kikötővárosban való megőrzésükben, illetve hazahozatalukban. Ugyanakkor a vizsgálat az alulról jövő narratívák és a léptékváltás nélkül súlyos hiányt szenvedne. Ezért a munkámban egodokumentumokat is bevontam, hogy a makroszinten észlelt jelenségekre az egyén oldaláról is reflektálhassak. Ennek megfelelően bemutatom, hogy

⁸³ Ennek összetett okai közt a járványok, a diákok (különösen a tengerészeti akadémia hallgatóinak) besorozása, munkavállalása, valamint – mint például a Torretta utcai iskola esetében – családok háború alatti elköltözése, és még az egyéb fizikai akadályok (útépítés) okozta nehézségek is megemlítendőek.

⁸⁴ DAR, JU 5. 1030.eln./1918.

⁸⁵ *Torretta. Magyar királyi Állami Elemi Fiú- és Leányiskola, valamint a vele kapcsolatos Állami óvoda értesítője*, közli AGLICERIU Remus, Csendes Lipót Könyvnyomdája, Temesvár, 1913–1918.

az egyes pedagógusok hogyan éltek meg az impériumváltozásokat, akadályokat, vagy lehetőséget láttak a gyakran zavarossá és átláthatatlanná váló viszonyok alakulásában. Emellett foglalkoztat, hogy a különböző rendszerek milyen lehetőségeket kínáltak számukra, és ezzel kik, milyen formában és milyen mértékben tudtak élni. Vagyis az, hogy a *menni vagy maradni?* örök kérdése milyen egyéb tényezők mentén tematizálódott, és milyen dilemma-sorozat vezethetett egy-egy döntés meghozatalához.

Felülnézet: a helyi szint

Noha a központi kormányzat grandiózus, csaknem 250 millió koronás kikötőfejlesztési elképzeléseiről még 1918 szeptemberében nagyszabású nemzetközi konferenciát rendeztek Fiumében,⁸⁶ a magyar állam pajzsán alig egy hónappal később már igen komoly repedések jelentkeztek. Helyi szinten ennek leglátványosabb jeleként a cs. és kir. 79. (horvát) Jelačić gyalogezred katonái a Wilsont ünneplő sušaki lakosság kíséretében átlépték a magyar-horvát határt képező Recina folyót és csatornát, majd betörték a városba.⁸⁷ A támadást az tette lehetővé, hogy Fiumében Jekelfalussy Zoltán kormányzó többszöri kérelme ellenére sem tartózkodott (magyar honvéd) katonai alakulat a városban, illetve az, hogy mindenki számára egyértelművé vált, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése már csak rövid idő kérdése. A tüntető tömeg az állam szimbolikus terein vonult fel, és ostromának fő célpontjával a kormányzói palotát, a törvényszéket, valamint az állami rendőrség épületét választotta. Mindazonáltal nem az okozott pusztítások és fosztogatások jártak a legsúlyosabb következménnyel, hanem sokkal inkább a megrendült közbiztonság és a lakosságra nehezedő feszültség és a bizonytalanság érzete.⁸⁸ Ezt tovább fokozta, hogy 1918. október 29-én a kormányzó átadta a nála jelentkező délszláv tanács tagjainak a várost,⁸⁹ majd minden előzetes bejelentés nélkül három kormányzósági tisztviselő (Orosdy Lajos, Szitány Géza, Villani Frigyes) társaságában elhagyta Fiumét. Mintáját az állami rendőrség és határőrség prominens tagjai is követték.⁹⁰

Jekelfalussy elutazását már a kortársak is többnyire gyávasággal, saját önző érdekeinek követésével magyarázták, tettét pedig általában véve a magyarság elárulásaként, cserbenhagyásaként értékelték. Azt azért mégis meg

⁸⁶ Il progetto del nuovo porto di Fiume, *La Bilancia*, 1918. augusztus 25.

⁸⁷ L.: Egan Lajos naplójának 1918. október 23-i és 24-i bejegyzéseit (vö. a 89. jegyzettel); MNL OL, K 26. 1187. cs. 1918. XXVII. t. 6099./1918. XXVII. t. (6099. a. sz.).

⁸⁸ DAR, JU 5. 1599.eln./1918; DAR JU 5. 1601.eln./1918.

⁸⁹ *Egan Lajos naplója – Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920)*, szerk., s. a. r., bev., jegyz. ORDASI Ágnes, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019 (kiadás alatt), 1918. október 29-i bejegyzés.

⁹⁰ A fiumei kormányzóság működése, *8 Órai Újság*, 1918. november 8.

kell jegyezni, hogy a források csupán egy Wekerle Sándor miniszterelnök és a kormányzó közt folytatott telefonbeszélgetésről és szóbeli utasításról tesznek említést, mely tényleges tartalmának rekonstruálása lehetetlen.⁹¹ Ezáltal az sem zárható ki, hogy a váratlan távozás mögött az a nemzetközi diplomáciai szokás állt, amely a válsághelyzetek során először a stratégiai és állambiztonsági okokból kiemelten jelentős diplomaták visszarendeléséről intézkedett. Ez az eljárás általában a magas hivatalú, kiemelt méltóságot betöltő személyt túsul ejtésének, illetve az illető bármiféle, az államot hátrányosan érintő nyilatkozattételének megakadályozására irányult, Jekelfalussy esetében pedig az információk visszatartása talán (!) kimondottan a pánikhangulat elkerülését is szolgálhatta.

Mindenesetre tény, hogy a kormányzó elhagyta székhelyét és a közigazgatás feladatait, valamint ottani magyar állampolgárok ügyeit helyettesére, Egan Lajosra bízta, komoly legitimációs, adminisztratív és hatalomgyakorlási problémákhoz (és bizonyos értelemben a kormányzó magatartása miatt talán némi szégyenérzethez is) vezetett.⁹² Egyrészt azért, mert az 1918. október 30-án megalakuló és novemberben hatalomra jutó Fiumei Olasz Nemzeti Tanács a magyar állam fiumei joghatóságát megszüntnek tekintette⁹³ és a kormányzóhelyettes működését nem ismerte el.⁹⁴ Másrészt pedig azért, mert maguk az állami tisztviselők és alkalmazottak is ambivalens módon viszonyultak a megváltozott körülményekhez és az új rendszerekhez.⁹⁵

Ebben a helyzetben az állami oktatókra kivételesen nagy nyomás nehezedett, ami nemcsak az általános bizonytalanságban, a fokozódó megélhetési gondokban, valamint a közlekedési és kommunikációs zavarokban nyilvánul meg, hanem erkölcsi és fizikai szinten is. A pedagógusok helyzete azért is volt igazán kényes, mert bár az egymást váltó budapesti kormányzatok a

⁹¹ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára [a továbbiakban: MTAKK], MS 4592/55; Névtelen emlékirat az összeomlásról, MNL OL, K 26. 1187. cs. 1918. XXVII. t. 6099./1918. XXVII. t. (6099. a. sz.); L. még: *Egan Lajos naplójának* 1918. október 28-i bejegyzését. Mindemellett egy 1918. november 18-ára datált utólagos felhatalmazás is fellelhető: MTAKK, MS 4592/41.

⁹² MTAKK, MS 4592/55.

⁹³ *Egan Lajos naplója*, 1918. december 28-i bejegyzés; MNL OL, K 26. 1211. cs. 1919. XXIV. t. 4024./1919. (471. a. sz.) XXIV. t.; MNL OL, K 26. 1211. cs. 1919. XXIV. t. 471./1919. (471. a. sz.) XXIV. t.

⁹⁴ *Egan Lajos naplója*, 1919. augusztus 21-i bejegyzés.

⁹⁵ A megváltozott körülményekről és az ezt befolyásoló olasz hatóságok fiumei tevékenységéről legújabbban: PÜPÖ: *i.m.*, 38–85. p., JUHÁSZ Balázs: Az olasz hatóságok megjelenése a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén és a helyi impériumváltások jellegzetességei, *Újkor.hu*, <<http://ujkor.hu/content/olasz-hatalom?fbclid=IwAR3iaeb0262RbtQeV7PrnRxW-xyMgV4Glr57Q3JyuYrSH6Ex4cOmQiXFzI>> (letöltve: 2019. 08. 13.).

szolgálat és tanmenet folytatását követelték meg,⁹⁶ a várost sújtó járványok, valamint az iskolaépületek és azok felszerelésének, szén- és élelmiszerkészleteinek átvételére kiküldött katonai és tanácsi bizottságok lehetetlenné tették szolgálatuk ellátását. A növekvő felelősség érzete, az elvárásoknak való megfelelés képtelensége már önmagában is demoralizálóan hathatott a tan-személyzetre. Ezt tovább súlyosbították az illetményeik kifizetése körül felmerülő akadályok, az állami nyugdíjjogosultságtól való elesés esélye, a folyamatos, különböző (társadalmi, politikai, hivatali/szakmai és magánéleti) területekről származó inzultációk, valamint az állampolgárság elvesztésének valós lehetősége.⁹⁷

Másfelől az is megjegyzendő, hogy mindeközben egyesek szak- és nyelvismeretük, valamint kapcsolataik (Centis Henrik, Vincenzo Gelletich, Negovetich Artúr), esetleg személyes politikai meggyőződésük (Maria Collenz,⁹⁸ Pillepich Edit, Pethő Amália) révén méltán számíthattak a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács megkeresésére és a berendezkedő hatalom elismerésére (vagy legalábbis megtűrésére),⁹⁹ addig mások délszláv vagy magyar érzelmük, esetleg valamely rivális államhoz kötődő tevékenységük miatt érezhették magukat veszélyeztetve. A politikai nézetek miatt persona non grataként kezelt személyek közt említhető a Fiumében „horvátként született” és jugoszláv érzelmű Albino Celligio, akit 1919 tavaszán (Bálint Mihály óradíjas tanárhoz hasonlóan) jugoszláv propaganda folytatása miatt utasítottak ki a városból,¹⁰⁰ valamint Fésüs György, aki 1915–1916-ban a Rappresentanza tagjaként a városi utcanevek magyarosítására tett javaslatával vívta ki az fiumei olasz nyelvű lakosság ellenérzését.¹⁰¹ Jellemző, hogy bár 1919 januárjában még az olasz trikolórt is kitűzte a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács, továbbra is a rendszer ellenségévé minősítve, kiutasítással fenyegette.¹⁰² Hasonló sorstól tartott Mozog (Kurecska) István is. Őt 1918 májusában a tanítás eredményesebbé tételére hivatkozva (valójában inkább a szigorúbb állami felügyelet érdekében) Benisch Artúr és Villani Frigyes tanügyi felügyelő kezdeményezésre nyugdíjaztatták.¹⁰³ Az eset sajátosságát az adja, hogy Mozog eltávolítását a nyilvánosság

⁹⁶ DAR, JU 5. 1601.eln./1918; *Egan Lajos naplója*, 1919. augusztus 1-i bejegyzés; MNL OL, K 116. 8. cs. 5. tétel 1930–1942 és é.n. A magyarság gyöngítésére.

⁹⁷ L.: *Egan Lajos naplójának* vonatkozó részeit.

⁹⁸ Maria Collenz korábbi államellenes magatartására vonatkozóan: DAR, JU 5. 251. ált./1918 (XXII. 1. 2.).

⁹⁹ Emellett nem hagyható figyelmen kívül az új rezsim munkaerő-, politikai báziserősítési és legitimációs igénye sem.

¹⁰⁰ *Egan Lajos naplója*, 1919. március 2-i és 10-i bejegyzések.

¹⁰¹ SUPERINA, Massimo: *Stradario di Fiume. Piazze, vie, calli e moli dal settecento ad oggi. 1916, la riforma Fesüs. Nuovi nomi di vie*, Società di Studi Fiumani, Archivio Museo Storico di Fiume, Roma, 2014, 188. p.

¹⁰² *Egan Lajos naplója*, 1919. január 8-i és január 20-i bejegyzések; MTAKK, MS 4592/53.

¹⁰³ DAR, JU 5. 5638.ált./1918 (XI. 14. 26.).

előtt sikertörténetként interpretálták, és csaknem 35 éves fiumei szolgálatáért királyi tanácsosi címmel honorálták.¹⁰⁴ Mozog István egykori pozíciója miatt, valamint nyugdíjaztatásával és korábban tanúsított lelkes hazafias érzületétől áthatott működésével azonban hirtelen kiszolgáltattottá, a városvezetés potenciális célpontjává vált.¹⁰⁵ Igaz, félelmei alaptalannak bizonyultak, és 1934-es halála is a kikötővárosban érte.¹⁰⁶ A felsorolt példákon kívül még érdemes kiemelni Gauss-Garády Viktor esetét, aki bár régi fiumei patríciuscsaládból származott és megbecsült tagja volt a városi közéletnek, a magyar államhoz fűződő kötelekei miatt a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács ellenséget látott benne, ezért mindent elkövetett, hogy eltávolítsák a városból. Mindennek dacára Gauss a kiutasító felszólításoknak nem tett eleget.¹⁰⁷ Az már csak ráadásként említendő, hogy a későbbiekben az újabb hatalmi átrendeződésekkel társadalmi megítélése ismét átértékelődhetett, és 1932-es halálát már az egész város általános, a patríciusok harangjának meghúzásával kísért gyászja követte.¹⁰⁸

A Fiumei Olasz Nemzeti Tanács még ennél is érzékenyebben reagált a kommunista oktatók propagandatevékenységére. A bolsevik nézeteket valló tanárok azonban elsősorban nem etnikai hovatartozásuk vagy múltjuk miatt számítottak veszélyesnek a városvezető elit szemében, hanem sokkal inkább azért, mert a város sorsát a(z olasz) nacionalista diskurzus folytatása helyett transznacionális keretek közt képzelték el. Ahogy több forrás is megerősíti, a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács az egykori tanfelügyelő, a megboldogult Donáth Imre vejével, Ányos Árminnal, Ady Endre levelezőtársával, Cavalloni Józseffel,¹⁰⁹ Molnár Erik marxista történész édesapjával, Molnár Aladárral és az őket hűségesen kísérő Orbán Istvánnal szemben lépett fel a legerélyesebben.¹¹⁰ Mindez a városvezetés számára azért is bizonyult kulcsfontosságú kérdésnek, mert a felsorolt négy oktató karriercsinálásának és önmegvalósításának egyik legnagyobb pillanatát a tanácsköztársaság hozta el. Az új rezsim döntéshozói ugyanis Ányost, Orbánt és Molnárt a kormányzó a tanügyek feletti jogát gyakorló Fiumei Tanügyi Tanács vezetésével bízták meg. Molnárra és Cavallonira azonban egyéb feladatot is ruháztak: az előbbit a Kiviteli Akadémia igazgatójává,¹¹¹ az utóbbit pedig Villani Frigyes

¹⁰⁴ DAR, JU 5. 6755.ált./1917 (XI. 1. 1.).

¹⁰⁵ *Egan Lajos naplója*, 1919. január 18-i bejegyzés.

¹⁰⁶ Gyászrovat, *Budapesti Hírlap*, 1934. február 22.

¹⁰⁷ *Egan Lajos naplója*, 1919. július 5-i és július 9-i bejegyzések.

¹⁰⁸ Garády-Gauss Viktor temetése, *Pesti Hírlap*, 1932. június 10.

¹⁰⁹ MTAKK, Ms 4396/1. Ady Endre Cavalloni Józsefnek üdvözlő képeslapot küld.

¹¹⁰ *I verbali del Consiglio Nazionale Italiano di Fiume e del Comitato Direttivo 1918–1920*, ed. MASSAGRANDE, Danilo L., Società di Studi Fiumani – Archivio Museo Storico di Fiume, Roma, 2014, 257., 283., 285. és 391. p.; L. még: *Egan Lajos naplója*, 1919. május 6-i és július 8-i, valamint 1920. február 8-i és 13-i bejegyzései.

¹¹¹ L.: *Egan Lajos naplója*, 1919. július 9-i bejegyzés.

kormányzósági tanügyi előadó feladatainak ellátására, fiumei iskolai népbiztossá nevezték ki.¹¹² A puszta cím- és hivataladományozásnál nagyobb horderejű következményekkel járt Orbán azon eljárása, mellyel az oktatók illetményeinek kifizetésére Budapestről Fiumébe lehozott 200 000 korona kék- és 100 000 korona¹¹³ összegű fehérpénzt minden előzetes egyeztetés nélkül, önhatalmúlag osztott szét a tanügyi személyzet (arra érdemesnek ítélt) tagjai között.¹¹⁴

Jól láthatóan a fenti példák azt a tézist erősítik, mely szerint az hatalomváltás és/vagy az állam széthullása nem feltétlenül járt együtt a migrációs hajlandósággal, és a távozás melletti döntés nem is mindig etnolingvisztikai törésvonalak mentén következett be.

Felülnézet – a magyar állam és a Fiume-kérdés

A magyar állam a saját oktatóival kapcsolatos válságkezelési stratégiáját mindenekelőtt négy fő tényező határozta meg: 1. a kikötőváros fizikai távolsága és elérhetetlensége; 2. Fiume hovatartozásának ügyének nemzetközi szintre kerülése; 3. a magyar állampolgárok általános lét- és vagyónbiztonságának szavatolása; 4. mindebből következően az az 1918. december végén megszületett józan belátás, amely a kikötővárosról való lemondását indokolta.¹¹⁵ Így a magyar kormányzat alapvetően három lehetőség közül választhatott: a magyarok kinttartása, hazahozatala, valamint ezek sajátos ötvözése között. A források viszont tovább árnyalják a képet és arra hívják fel a figyelmet, hogy a kormány láthatóan csak megkésve és spontán módon reagált a kialakult krízisre. Ennek okai azonban nem a magyar kormány érdektelenségére vagy a közönyére, hanem arra vezethetők vissza, hogy a háború elvesztésével az országnak sosem tapasztalt kihívásokkal kellett megküzdenie.¹¹⁶ A külső fenyegetettség, a szomszédos államok területi követelése és az perifériák leszakadása, társadalmi átalakulást követelő csoportok aktivitása, a kormányválság, az októberi forradalom, a hazatérő katonák, valamint a menekülők tömegeinek jelenléte, és általában véve a szociális problémák mellett Buda-

¹¹² MNL OL, K 26. 4702./1919. XXIV. t. Villani felmentését és ezzel együtt Cavallonit megbízatását már 1919. január 1-jén Fülep Lajos is pártolta, L.: *Egan Lajos naplója*, 1919. július 9-i bejegyzés.

¹¹³ Az összeg megszavazására vonatkozóan: MNL OL, K 26. 1211. cs. 1919. XXIV. t. 3477./1919. XXIV. t. (601. a. sz.).

¹¹⁴ MNL OL, K 503. 44. cs. 1920. 18. t. 126.097./1920.

¹¹⁵ MNL OL, MT 1918. december 28.

¹¹⁶ A témát taglaló szakirodalomból legújabbán L.: HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*, Jaffa, Budapest, 2018. A témára vonatkozó forráskötet: *Harctértől a háterszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*, szerk. VÖLGYESI Zoltán, Magyar Nemzeti Levéltár – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.

pestről a kikötőváros relatív létbiztonságban és nyugodt viszonyok közt létező magyarságának helyzete csak másodlagos lehetett.¹¹⁷

Ézáltal (legalábbis a kezdetben) inkább egy ad hoc intézkedéssorozatról, mintsem kiforrott stratégiáról kell beszélni, és úgy tűnik, az egymást váltó kormányzatok elsődleges célja az időnyerés és a haladékkérés lehetett. Ezt jelzi, hogy a kormányzóság neve „Felszámolás alatt álló kormányzóság”-ra változott, és ennek jegyében került sor 1918 decemberében Fülep Lajos kormánybiztos kiküldésére.¹¹⁸ Az olasz kapcsolatairól jól ismert kormánybiztos feladatát egy olyan egyezmény megkötésében jelölték meg, amelynek lényegét a békés egymás mellett élés és a magyar állami alkalmazottak létfeltételeinek szavatolása képezte. Az így létrejött szerződés értelmében a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács vállalta, hogy Fiume hovatartozásának rendezéséig a szolgálat és a közigazgatás érdekeihez feltétlen szükséges állami tisztviselőket és alkalmazottakat állásukban megerősíti és szolgálatában megtartja. Igaz, csak azon feltétellel, hogy az átvettek szolgálati idejük alatt minden intézkedéseinek engedelmeskednek és velük a magyar kormány nem rendelkezhet. A Fiumei Olasz Nemzeti Tanács a politikailag veszélytelennek ítélte, de át nem vett személyek fiumei maradásához is hozzájárult. Az ő megélhetésükről a magyar államnak kellett gondoskodnia, a visszaszabcsátottakat pedig a folyamatos szolgálat elvének meghirdetésével, a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács alkalmazásában eltöltött időszak beszámításával kellett visszafogadnia és javadalmaznia.¹¹⁹ A számos viszontagság után 1919. január 6-án Antonio Grossich és Fülep Lajos által aláírt egyezség további sarkalatos pontjának számított, hogy a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács ajánlatát elfogadóknak hűségeskü helyett csupán egy engedelmességi fogadalmat kellett tenniük.¹²⁰

¹¹⁷ Erre, illetve részben a válság kezelésére és újrarápítésére nézve L. még az alábbi kötet tanulmányait: *Háborúból békebe: a magyar társadalom 1918 után*, szerk. BÓDY Zsombor, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018, (különös tekintettel: TOMKA Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon; KOLOH Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború; BÓDY Zsombor: Élelmiszerellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején); továbbá SZARKA László: Minden Egész eltört. In: *Minden Egész eltört. A Nagy Háború emlékei*, szerk. KATONA Csaba, Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2018 [Tempevölgy könyvek, 28.], 169–183. p., különösen 173–181. p.

¹¹⁸ MNL OL, K 26. 1211. cs. 1919. XXVII. t. 2455./1919. XXIV. t. (6432. a. sz.); MTAKK, MS 4592/32. Fülep Lajos működésével kapcsolatban L: *Fülep Lajos levelezése, I. 1904–1919*, szerk. F. CSANAK Dóra, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, 1990; BABUS Antal: Fülep Lajos az 1918–1919-es forradalmakban, I–II., *Új Forrás*, 2002/3., 30–51. p., 2002/4., 40–66. p.

¹¹⁹ MNL OL, K 26. 1249. cs. 1921. XXIV. t. 8077./1921. XXIV. t. (2139. a. sz.); MNL OL, K 26. 1249. cs. 1921. XXIV. t. 204./1921. F.K. XXIV. t. (2139. a. sz.).

¹²⁰ MTAKK, MS 4592/50; MTAKK, MS 4592/69; *Egan Lajos naplója*, 1918. december 30-i és 1919. január 25-i bejegyzések; *I Verbali...*, 130. p.

A Fiumei Olasz Nemzeti Tanács feltételei egyesek számára kimondottan megnyugvást jelentettek és örömmel éltek a felkínált lehetőséggel. Így tett Maria Collenz is, aki már az 1918. december 21-i tanítói gyülekezeten is az olasz ötágú csillagot (Stella d'Italia) viselve jelent meg. Mások azonban talán a magyar állampolgárságuk és nyugdíjjogosultságuk elvesztésétől tartva, inkább riadtan, de legalábbis ambivalens módon fogadták a fejleményeket. Ez utóbbi kategóriába tartozik Gauss Magda, Morovich Alma és Tosoniné Marocchino Pia, akik Collenz provokatív viselkedése miatt a tanítónő azonnali eltávolítását követelték az értekezletről,¹²¹ valamint Lenaz Adél is, aki miután 1919 júniusában megtudta, hogy a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács utólagosan minden fiumei illetőségű állami alkalmazottat át akar venni, Egan Lajos előtt kétségbeesetten kijelentette, „hogy nem hajlandó átlépni, inkább más foglalkozást keres”.¹²²

A jogi keretek lefektetésén túl a magyar kormány a fiumei magyarság helyzetének javítása érdekében más, az egyén számára a mindennapi életben jobban érzékelhető eszközöket is alkalmazott. Ezek közt említhetők a Magyar Segélyező és Tanácsadó Iroda elsősorban az árvák és özvegyek támogatására irányuló tevékenységének felkarolása, a melegkonyhák, ételosztások szerveztetése, valamint a különböző címeken (például gyors- és ruhasegély, a háborús, családi, kor, kikötői és drága-pótlék, beszerzési előlegek) kisebb-nagyobb pénzüsszegek kiutalása.¹²³

A pénzsegélyek folyósítása azonban számos problémát felvetett. Egyrészt azt, hogy az általános infláció az érvényes valutahasználati zavarok következtében a kiutalt összegek értéke gyorsan esett és további bizonytalanságokat, frusztrációt okozott. Másfelől pedig azt, hogy Fiumébe a pénzbehozatalt már 1918 októberétől tiltották, az ez ellen vétőkkel szemben pedig a megszálló szövetséges, valamint a városi hatóságok a legszigorúbb módon jártak el. Még akkor is, ha a Fülep-féle egyezmény értelmében a magyar állam felől érkező bizonyos mértékű pénzmozgást nyilvánvaló okokból elvileg engedélyezniük kellett. Mindazonáltal, ahogy Orbán István pénzfelosztásos története is megmutatta,¹²⁴ anyagi kérdésekben még maguk az állami alkalmazottak és akár oktatók is komoly veszélyforrást jelenthettek. Ez azonban nem meglepő, hiszen a zavaros viszonyokat mindenki a saját javára igyekezett kihasználni. Így tett például az özvegy Donáth Imréné is, mikor 1919 áprilisában Donáth Mária nevű lánya fizetését hónapokra visszamenőleg a legkülönbözőbb eszközökkel kívánta Egan Lajosnál kiutaltatni. Mindezt annak ellenére, hogy a lány már több mint négy hónapja (engedély nélkül) elhagyta Fiumét

¹²¹ *Egan Lajos naplója*, 1918. december 21-i bejegyzés.

¹²² *Uo.*, 1919. június 7-i bejegyzés.

¹²³ MNL OL, K 503. 44. cs. 1920. 18. t. 126.097./1920; MNL OL, K 26. 1211. cs. 1919. XXIV. t. 41.610./1919. XXIV. t. (6432. a. sz.).

¹²⁴ *Egan Lajos naplója*, 1919. július 19-i és szeptember 5-i bejegyzések.

és ismeretlen helyen tartózkodott. Az esetnek még két másik tényező azonban nem mindennapi pikantériát ad. Az egyik, hogy Donáth Mária időközben férjhez is ment, így édesanyja a továbbiakban nem rendelkezhetett lánya illetményeivel. A másik pedig az, hogy az ügy Agliceriu Remus feljelentése nyomán került nyilvánosságra, akit állítólag Anyos Ármin azért fenyegetett meg, mert nem volt hajlandó Donáth Mária nyugtáját aláírni, mivel távolléte folytán tanítási feladatait már hónapok óta nem látta el.¹²⁵

Az ekképp kialakított modus vivendiben a következő nagyobb volumenű változást Gabriele D'Annunzio 1919. szeptember 12-i Fiumébe érkezése, majd az azt követő több fázisban véghezvitt berendezkedése hozta el. D'Annunzio „fiumei vállalkozása” többek közt azért érdemel figyelmet, mert folyton radikalizálódó külpolitikai céljai,¹²⁶ valamint extravagáns belpolitikai intézkedései az időközben zajló Párizs körüli béketárgyalások eredményeit is veszélyeztették. Az olasz–jugoszláv–antant közti viszony elmérgesedésének esélye Francesco Saverio Nitti olasz kormányát arra készítette, hogy Fiume blokád alá vonásával minél előbb véget vessen D'Annunzio uralmának.¹²⁷ Az olasz miniszterelnök számítása azonban a blokáddal nem csupán az egyébként is komoly ellátási zavarokkal küzdő kikötőváros lakosságára mért újabb, nem várt csapást. A helyzet súlyosságát jelzi, hogy a kikötővárosban hamarosan mindennaposá váló élelmiszerhiány miatt D'Annunzio még a fiumei születésű árvákat is kénytelen volt Olaszországba küldeni, mivel a város nem tudott róluk többé gondoskodni.¹²⁸ Ilyen körülmények közt magától értetődően a magyarság helyzete átértékelődött, és a joggal merülhetett fel a gondolat, hogy valamilyen formában előbb-utóbb a Fülepi-megállapodás is érvényét veszti.¹²⁹

Emiatt 1919 őszétől egyre többen kívántak Magyarország területére visszajutni, mely törekvésükben azonban – a történelem fintoraként – inkább számíthattak a szövetséges katonai erők és a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács segítségére, mintsem a magyar állam támogatására. Ennek egyik magyarázata az lehetett, hogy a fiumei magyarság mindkét félnek plusz gondot jelentett. Ezáltal míg a város szabadulni akart tőlük, a magyar állam (már csak

¹²⁵ Egan Lajos naplója, 1919. április 12-i és április 30-i bejegyzések.

¹²⁶ Fiume Olaszországhoz való csatolása, majd 1920-ban a Carnarói Kormányzóság kiiktatása.

¹²⁷ JUHÁSZ Balázs: *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Trianon-dokumentumok és tanulmányok, 1.), Budapest, 2018.

¹²⁸ HUGHES-HALLETT, Lucy: *The Pike. Gabriele D'Annunzio: Poet, Seducer, and Preacher of War*, Fourth Estate, London, 2013, 534–535. p.

¹²⁹ *I Verbali...*, 367. p. Igaz, ahogy Giovanni Rubinich felszólalásából kitűnik, épp Fülepi személyében és a tanácsköztársaság alatt betöltött pozíciójában megfelelő biztosítékot láttak abban, hogy Kun Béla kormánya is tartsa magát az egyezséghez.

Budapest és a főbb városok túlterheltsége és az összeomlással járó problémák miatt is) a határain kívül próbálta lokalizálni az újabb menekülttömegek formájában vizionált problémát.¹³⁰ A magyar állam, valamint a fiumei helyi hatalmak beavatkozásának mértékét és módját ugyancsak meghatározta, hogy a felmerült nehézségek jelentős részére először lokális szinten kellett megoldást találni. Többek közt a fővárost is sújtó információ,¹³¹ valamint rendszeres vasúti összeköttetés és a vagonok hiányára, a várost sújtó ki- és bejárás tilalom (esetenkénti) feloldására, az utazásokhoz szükséges anyagi javak előteremtésére és a megfelelő dokumentumok beszerzésére.¹³²

Ezzel szemben, ami a magyar államot illeti, mint a fentiekből is kiderült, zilált kül- és belviszonyai számottevően lekorlátozták a lehetőségeit. Ennek ellenére az is igaz, hogy a kritikus körülmények dacára az állam törekedett a költözéssel, valamint a (lét)helyzetváltozással járó megrázkódtatások mérséklésére. Egyfelől úgy, hogy a költözők számára utazási és költözködési segélyeket utalt ki, és ha tehetett, a hazatért tisztviselők és alkalmazottak családgyegetítő törekvéseiben is segédkezett. Ez akár olyan formában is megvalósulhatott, hogy az illető ideiglenes beutazási okmánnyal, személyesen térhetett vissza kint maradt családjaiért és ingóságaiért.¹³³ Másfelől pedig a(z értelmiségi) migráció politikai irányításával és felülről való szabályozásával, valamint a Klebelsberg Kuno által szorgalmazott iskolateremtési program részeként, újabb munkahelyek biztosításával igyekezett segíteni.¹³⁴ Egyes esetekben azonban az állam egyéni ambíciók figyelembe vételétől sem zárkózott el. Így például Kritza István, Romwalter Alfréd és Szendrei Mihály esetében, mikor a vallás- és közoktatásügyi minisztérium előzetes tájékozódásképpen kérdést intézett hozzájuk, hogy megtudja, a nevezett tanárok hol és milyen körülmények közt vállalnának legszívesebben szolgálatot. Bár egyáltalán nem tekinthető reprezentatív mintának, talán mégis elgondolkodtató, hogy a megkérdezett oktatók elsődleges szolgálati célként határozottan Fiumét jelölték meg, Budapest, Sopron, Magyaróvár csak alternatív megoldásként említődtek meg.¹³⁵

¹³⁰ MTAKK, MS 4592/69. Vö. Szűts István Gergely: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, *Múltunk*, 2012/4., 89–112. p.

¹³¹ MNL OL, K 26. 1187. cs. 1918. XXVII. t. 5485./1918 (5485. a. sz.) XXVII. t.

¹³² Vö. *Egan Lajos naplójának* a témára vonatkozó bejegyzéseivel.

¹³³ MNL OL, K 26. 1234. cs. 1920. XXIV. t. sz. n./1920. XXIV. t. 1107./1920. F.K. (3286. a. sz.); MNL OL, K 26. 1234. cs. 1920. XXIV. t. 3286./1920. XXIV. t. (3286. a. sz.).

¹³⁴ Vö. Csóti Csaba: A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924, *Limes*, 2002/2., 25–37. p.

¹³⁵ MNL OL, K 503. 46. cs. 1920. 18.t. 22.sz./1920.; illetve ezzel párhuzamosan Kritza István a Kiviteli Akadémia fenntartását is kérelmezte, L.: NAGY Adrienn: *i.m.*

Alulnézet

Az eddig feltett kérdések és elemzett dokumentumok nyomán alapvetően kétféle diskurzus bontakozik ki: a helyi és az állami hatalomé. Mindkettő felülnézetből közelít az impériumváltások éveire, az átrendeződő erőállapotokhoz, valamint az állami oktatók problematikus helyzetéhez. A vizsgálat azonban az egyének formális és informális kapcsolatai, vélekedései, reakciói, tapasztalatai, motivációi, hétköznapi reprezentációi nélkül nem lenne teljes, ezek feltárását azonban kizárólag a személyes források tehetik lehetővé.

Ezen megfontolásból jelen alfejezetben a visszaemlékezéseket, tanári és rendőrségi jegyzőkönyveket és jelentéseket, kollektívákban megfogalmazott memorandumokat és magánkérelmeket, valamint egy naplót helyezem előtérbe. A források keletkeztetői mind állami tisztviselők és alkalmazottak; van köztük törvényszéki bírósági és főügyész-helyettes, tanító és tanár, egy nyugalmazott MÁV-felügyelő, valamint pozíciójánál és funkciójánál fogva kiemelt szereplő, a magyar közigazgatás fiumei leépítését/leépülését végigasszisztáló kormányzó-helyettes, Egan Lajos. A felsoroltakon kívül az elemzésbe még Jekelfalussy Zoltán 1921-es végjelentését¹³⁶ is bevettem, mely szintén érdekes adalékokkal gazdagítja az állami tisztviselők párhuzamos történetét. Ez azonban már önmagában is torz, aszimmetrikus képet ad, mivel többek közt a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács vagy a városban állomásozó szövetséges katonák reflexiói legfeljebb csak közvetetten jelennek meg.

Ezenkívül szem előtt tartva a tényt, hogy a kiválasztott iratok főleg a különböző narrációk és alakulásának megfigyelését teszik lehetővé, az elemzés során öt fő szempontra összpontosítok: 1. a hatalomváltozások és az ezek által generált gondok és lehetőségek a városi térben érzékelt motívumainak percepciójára, valamint tematizálódására; 2. a megélhetési, lakhatási viszonyok alakulására és az átalakuló helyzetekhez való alkalmazkodás dilemmáira; 3. a különböző szerepek és identitások reprezentációjára; 4. a különböző hatalmakhöz fűződő reményekre, elvárásokra és tapasztalatokra; 5. az impériumváltás utáni tevékenységre.

Az első téma kapcsán mindenekelőtt a közbiztonság és a városi atmoszféra kérdését kell kiemelni, mely értelemszerűen leginkább a hatalom szempontjából primer fontosságú életvilágokban érhető tetten. Ebből adódóan a forrásokban a kormányzósági és törvényszéki palota mellett a kikötő, Corsó és az iskolák visszatérő elemként jelennek meg, és az események leírásai is többnyire ezen helyszínekre koncentrálnak. Ez aligha lehet meglepő, hiszen a felsorolt (és többnyire az állami fegyveres erők által legjobban óvott) épületek elsődleges adminisztratív funkciójuk okán kialakított térelosztása általában véve a katonai alakulatok beszállásolási céljainak is kedvezett. Erről tanúskodnak Negovetich Artúr, Békei Ignác, Kritza István és más tanárok

¹³⁶ MNL OL, K 26. 1249. cs. 1921. XXIV. t. 204./1921. F.K. XXIV. t. (2139. a. sz.).

az iskolai épületek átadásáról szóló jegyzőkönyvei,¹³⁷ valamint Szabó Samu utólagos feljegyzései is,¹³⁸ akik felváltva számolnak be előbb a délszláv, majd az olasz és a szövetséges katonai bizottságok igényeiről és az átadás lebonyolításának körülményeiről. Ezekből a személyes attitűdök és viselkedési minták közti különbségek szintén jól kidomborodnak. Így megtudható, hogy Urbanek Sándor igazgatóhelyettes saját bevallása szerint arra hivatkozva, „hogymintát át nem adhatok, míg kormányomtól utasításokat nem kaptam”,¹³⁹ a nála jelentkező horvát tanárok követelését visszautasította. Vele ellentétben Kritza István, a fiumei állami felső kereskedelmi iskola az angol katonaságnak való átadása során már úgy nyilatkozott, hogy „sem az épületért, sem pedig az intézeti felszerelésért és egyéb vagyონrészeiért felelősséget többé nem vállalok”.¹⁴⁰

A gyakorlati megfontolások mellett további fontos tényezőként említhető, hogy ezek az épületek már önmagukban is a magyar állami hatalmat jelképezték, amit még hangsúlyosabbá tett az azokra felhúzott, és bizonyos esetekben onnan valamilyen módon eltávolított nemzeti lobogó.¹⁴¹ Ezért az elbeszélésekben a nemzeti szimbólumok visszatérő motívumként jelennek meg. Igaz, a velük kapcsolatos események narratívái már számottevően különböznek egymástól, így jól jelzik az egyes személyek eltérő vagy éppen ekkor változó viszonyát a magyar államhoz és a dualista rendszerhez. Míg Egan Lajos a kérdéshez már csak hivatali állásából kifolyólag is mérsékelt módon viszonyult, addig Szabó Samu, Hesz Ferenc és egy névtelen szerző a magyar nemzeti jelképek ellen elkövetett atrocitásokat alapvetően gyalázként, az államot ért sérelemként mutatta be.¹⁴² Velük éliesen szembehelyezkedik Agliceriu Remus narratívája, aki már átvett tanárként, 1919 júniusában Fiumei Olasz Nemzeti Tanácsnak a kormányzói palota ormán lengő magyar zászló „sárba hullását” és „letiportatását” a „bitófák birodalmának” „nagy temetéséért” aposztrofált összeomlás egyik kulcsmomentumaként írta le.¹⁴³

¹³⁷ DAR, JU 5. 9573.ált./1918 (XI. 7. 5.); DAR, JU 5. 9637.ált./1918 (XI. 7. 5.); DAR, JU 5. 9639.ált./1918 (XI. 7. 5.); DAR, JU 5. 9693.ált./1918 (XI. 7. 5.); DAR, JU 5. 9706.ált./1918 (XI. 7. 5.); DAR, JU 5. 9747.ált./1918 (XI. 7. 5.).

¹³⁸ SZABÓ Samu visszaemlékezése, In: S. PALLÓS Piroska: *Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni... Magyar iskolák Fiumében*, Dávid Kiadó, Kaposvár, 2012, 247–251.

¹³⁹ DAR, JU 5. 694. doboz. 1918. 9637.ált./1918 (XI. 7. 5.) 153. sz./1918–1919.

¹⁴⁰ DAR, JU 5. 694. doboz. 1918. 9706.ált./1918 (XI. 7. 5.).

¹⁴¹ L.: *Egan Lajos naplója*, 1918. október 29-i bejegyzés; Szabó Samu visszaemlékezése; HESZ Ferenc: Fiume az összeomlás után, *A Tenger*, 1937, 45–60. p.

¹⁴² SZABÓ Samu visszaemlékezése.

¹⁴³ DAR, JU 5. 694. doboz. 1918. 9637.ált./1918 (XI. 7. 5.) 153. sz./1918–1919. Agliceriu jelentésével és Szabó Samu visszaemlékezésével Takács Zsuzsanna Mária is foglalkozik, L.: TAKÁCS Zsuzsanna Mária: *Fiumei tanárok és diákok emlékei, Köztes-Európa [társadalomtudományi folyóirat]*, 2014/1., 39–45. p.

A szövegekben nemcsak a magyar, hanem a hatalomért konkurálók jelképei is helyet kapnak. Ezekhez a szerzők többnyire hol idegenkedéssel, hol távolságtartással – és ritkán némi gúnnyal is, de – általában véve külső szemzőgből közelítenek. Így tett például Egan Lajos is, mikor elmesélte, hogy 1919 novemberében miként vált D’Annunzio kezdeményezésére a fiumei címerben és a város tornyán levő kétfejű sas „aquila romanává” (római sásá).¹⁴⁴

Érdemes megjegyezni, hogy az egymás után át- és bevonuló katonai csapatok, az állandósuló lövöldözések és utcai harcok megítélése már jóval egységesebb. Mi több, az erőszakot illetően az álláspont a rideg elutasítás és borzalom volt, mely legélesebben az alsóbb néposztályok, a „csöcselék” rombolása és fosztogatása kapcsán fogalmazódott meg. Mint a névtelen szerző beszámolójából¹⁴⁵ és a fiumei főügyész helyettes jelentéséből is kiderült, a tömegek hirtelen támadásai, valamint a bevethető karhatalmi szervek hiányából fakadó védtelenség és bizonytalanság érzete alapvető életélmény lehetett az egész lakosság számára.¹⁴⁶ Ezek közül a legfaj súlyosabbak azok az esetek lehettek, melyek az illetők közvetlen ismeretségét érintették (például Fésüs György Bandi nevű fiának bántalmazása),¹⁴⁷ vagy mikor valamelyik incidens emberáldozatot követelt. Így például az október 23-i események, melyek Hesz Ferenc visszaemlékezései szerint egy állami rendőr halálával pecsételődtek meg a magyar-horvát határ közelében található rendőrőrsön. Az erőszak és a brutalitások elítélésével párhuzamosan jelenik meg a béke, a nyugalom és a biztonság iránti vágyakozás.¹⁴⁸

A források másik fő témáját a megélhetési, lakhatási és boldogulási viszonyok romló alakulása, valamint az átalakuló helyzetekhez való alkalmazkodás nehézségei alkotják. Ez szinte természetes, hiszen az általános pánikhangulat mellett a gazdasági pozíció és a társadalmi státusz elvesztésének realitása még nyomasztóbban hatott a lakosságra.¹⁴⁹ Ismert, hogy Mozog István 1918 elején megfelelő mennyiségű és jó minőségű szén hiányában a tanítást csak fűtetlen tantermekben folytathatta, és ahogy hozzátette, még ő maga is ilyen irodában dolgozott.¹⁵⁰ Bár sorai talán valóban a reális állapotokról ta-

¹⁴⁴ Egan Lajos *naplója*, 1919. november 5-i és november 17-i bejegyzések. A fiumei kétfejű sasról L.: ORDASI Ágnes: Felszállott a páva vármegye házára – avagy a fiumei kétfejű sas arctalansága, *újkor.hu*, <<http://ujkor.hu/content/felszallott-pava-varmegye-hazara-avagy-fiumei-ketfeju-sas>> (letöltve: 2018. 12. 23.).

¹⁴⁵ MTAKK, MS 4592/55. Névtelen emlékirat az összeomlásról.

¹⁴⁶ DAR, JU 5. (712. doboz, 1896–1919). Kir. ügyészség. Jelentés a fiumei kir. törvényszéki épület és fogház ellen folyó hó 23-iki napján intézet támadásra, valamint az ott elkövetett rablások elkövetésére vonatkozólag.

¹⁴⁷ Egan Lajos *naplója*, 1919. június 8-i bejegyzés.

¹⁴⁸ HESZ: *i.m.*, 45–60. p.

¹⁴⁹ DAR, JU 5. 1599.eln./1918.

¹⁵⁰ DAR, JU 5. 194.ált./1918 (XI. 14. 26.).

núskodtak, saját áldozatvállalásának és egy esetleges támogatás megkaparintásának ténye elég erősen feltételezhető. Az mégis megjegyzendő, hogy hasonló retorikai fogásokkal más igazgatók is előszeretettel éltek. Az általános hiány mellett hatásos érv lehetett egyes iskolák „különlegességére” való hivatkozás. Ezt igazolja a Torretta utcai fiú- és leány elemi iskola példája is, ahol tanárok a kirendeltnél magasabb cipőtalpbőrigényét az intézmény városszéli fekvésével és nehéz elérhetőségével indokolták.¹⁵¹

A szerzők az ellátási nehézségek másik feltűnő jeleként az alapvető élelmiszcikkek hiányát, illetve a kapható áruk pocskék minőségét emelik ki. A legkritikusabb a liszt, a cukor, a tojás és a hús beszerzése volt, és beszerzésüket a mind gyakrabban elrendelt ki- és bejárás tilalom, az olasz blokád felállítása, valamint az infláció és a városban uralkodó teljes valutakáosz is nehezítette. A források szerint a négyféle fizetőeszköz (jugoszláv, fiumei, tiszta korona-bankjegy és líra) érvénye és kezelése mindennapi problémát jelentett.¹⁵²

Szintén közös tapasztalat volt, hogy a problémák enyhítésére csak meglehetősen korlátozott lehetőségek álltak a lakosság rendelkezésére, ráadásul azzal elviekben kizárólag a helyi hatóságok engedélyével élhettek. Hesz Ferenc, Ányos Ármin és Cavalloni József (nem teljesen elfogulatlan) megjegyzései alapján ezek közül a legaktívabb tevékenységet a – tanácsköztársaság által is támogatott – Fiumei Magyarok Segélyző- és Tanácsadó Irodája fejtette ki.¹⁵³ A segélyiroda működésében a MÁV-alkalmazottak és családtagjaik mellett az állami oktatók töltöttek be nagy szerepet. Példának okáért Schneider Ferenc igazgató vagy Brandengger Anna óvónő, aki másfél hónapig vezette a társaság napközi otthonát.¹⁵⁴ Ez a fajta összefonódás talán nem véletlen, hiszen Egan naplója alapján tudható, hogy Molnár Aladár és Cavalloni József a vasutasok között is igen élénk propagandatevékenységet folytatott.¹⁵⁵

A segélyező iroda általános tevékenységét a segélyre szoruló helybeli magyarok, különösen az árvák, özvegyek, illetve az Albániából és Montegróból hajókon hazatérő katonák ételmezésére fordították. Érdemes megfigyelni, hogy a humanitarizmus, illetve az elképzelt nemzeti és birodalmi összetartozás gondolata még az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását követően is központi elemét képezte az elbeszéléseknek, és ahogy például Cavalloni József, már-már hivalkodva dicsekednek az önként(elenül) vállalt jótékonyági akciók sikereivel. Még akkor is, ha a pluszkiadások számukra is roppant terhet jelentettek.¹⁵⁶

¹⁵¹ DAR, JU 5. 5979.ált./1917 (XI. 14. 26.).

¹⁵² Egan Lajos naplója, 1919. augusztus 9-i bejegyzés.

¹⁵³ HESZ: *i.m.*

¹⁵⁴ MNL OL, K 503. 44. cs. 1920. 18. t. 126.097./1920.

¹⁵⁵ Egan Lajos naplója, 1919. március 10-i bejegyzés.

¹⁵⁶ MNL OL, K 503. 44. cs. 1920. 18. t. 126.097./1920.

Az egyes döntések és választások meghozatalának vizsgálatok a tanárok családi és anyagi viszonyait sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ez, mint már a világháború idején a magasabb családi pótlék reményében fogalmazott segélykérvényeiből látható, még az Istria úti elemi fiú- és leányiskola igazgatója, Sekulja Jakab esetében is igen súlyos lehetett. Ő ugyanis felesége és két gyermeke mellett még megboldogult nővére, a néhai Matkovicné Vazmoslava Piroska nevű lánya eltartásáért is felelt.¹⁵⁷ Mindennek ismeretében nem meglepő, hogy mikor 1919 októberében a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács Giovanni Rubinich (később Rubini)¹⁵⁸ kezdeményezésére a vasutasok gyermekeinek „magyar” taníttatására elemi iskolát állított fel az állomás területén, Tuchtan Zaira, Beisznam Antal, Notar Milena állami tanítókkal együtt ő is elfogadta az oktatásra való felkérést.¹⁵⁹

A források harmadik meghatározó témáját a saját szerep felfogása, a reprezentáció és az ezekkel párhuzamba állítható „küldetéstudat” képezi, mely az egyes döntések meghozatalában az anyagi és személyi megfontolások mellett ugyancsak nagy szerepet játszott. Ez egyfelől a magyar állam szolgálatában és a magyar kultúra terjesztésében, másfelől pedig az oktatói-pedagógusi szerepben, illetve ezek sajátos egyvelegében öltött testet.¹⁶⁰

Az első jelentőségét az adta, hogy az eredményes államszolgálatot a fiumei lakosság értékrendjének átformálásától és a Magyar Királyság iránti lojalitásának erősítésétől tették függővé. Ennek sikerét pedig a kor szokásainak megfelelően az államnyelv (a magyar) elsajátításának mércéjével kívánták kifejezni.¹⁶¹ A magyar nyelvoktatás hatékonysága minden anyagi és időbefektetés ellenére az egész korszakban viszonylag alacsony maradt. Ez világosan megmutatta a nemzetépítő, nemzetesítő és – *horribile dictu* – *gyarmatosító* magyar állam kultúrmissziós erejének fiumei korlátait, a világháború éve alatt pedig egyértelmű kudarcát is. Ez tűnik ki Benisch Artúr iskolalátogatási jegyzőkönyveiből,¹⁶² valamint Jekelfalussy Zoltán 1921. június 21-én keletkezett, Bethlen István miniszterelnöknek címzett (vitathatatlanul a saját szerepét előtérbe helyező és magát mentető) végjelentéséből is. A kormányzó ebben sajnálkozását fejezte ki afelett, hogy a „régibben Dél-tirolból importált tanárokat” alkalmazó fiumei állami főgimnázium az „újabb időben sem teljesített magyar kulturális missziót”, továbbá, hogy „a nagyolasz eszméktől áthatott újabb nemzedék kivétel nélkül ebből a gimnáziumból került ki”. A kormány-

¹⁵⁷ DAR, JU 5. 2349.ált./1918 (XI. 9. 2.).

¹⁵⁸ Építész, a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács és a Sirius-páholy tagja.

¹⁵⁹ *Egan Lajos naplója*, 1919. október 21-i bejegyzés.

¹⁶⁰ S. PALLÓS: Magyar állami népiskolák...

¹⁶¹ BALLA Loránd: „A nemzetiségi kérdés, voltaképpen nyelvkérdés”. A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület kulturális stratégiái egy soknemzetiségű városban, *Korall*, 68. (2017), 72–98. p.

¹⁶² MNL OL, K 26. 1042. cs. 1915. XXVII. t. *Adatok és javaslatok...*

zó a magyar állam Fiume-politikájával kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy az túl erélytelen, teljesen elhibázott volt, és átíratát az alábbi sorokkal zárja: „Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a gyengeségig concilians [megegyezésre törekvő] olaszbarát politikánkkal Fiumében sikereket el nem érhattünk.”¹⁶³

Hasonló tanulságok vonhatók le Szabó Samu visszaemlékezéseiből is.¹⁶⁴ Ebben a Tengerészeti Akadémia igazgatója azon növendékeit veszi sorba, akik a Guardia Nazionale Italiana tagjaiként 1918 októberében a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács nevében az épület átadását követelték tőle. Szabó külön említést tesz Böhm Darióról, a volt internátusi ingyenes tanulóról, és Justin Pietróról, aki pontosan egy hónappal korábban tett kivételes engedéllyel javítóvizsgát. Szabó azt sem felejtí el megjegyezni, hogy a fiúkat a városi reáliskola tanára, Cornelio Zustovich vezette.¹⁶⁵

Az oktatói-pedagógiai másik szerepet illetően számos mintázat rajzolódik ki, melyeket sajátos módon áthatott az oktatók egymással szembeni lojalitása, rivalizálása vagy esetleg teljes közönye. Ezen alternatívák egyikét a tanítás folytatásának minden körülmény közti vállalása képezte, ami egyben azt is jelezte, hogy a szakmai hivatástudat (és esetleg a fizetés is) olykor erősebb lehet, mint a politikai és/vagy nemzetiségi megfontolások.¹⁶⁶ Erre példaként azon személyek történetei sorolhatók fel, akik még Fiume hovatartozásának nemzetközi rendezését követően is a kikötővárosban tartózkodtak és továbbra is vagy újra a magyar állam szolgálatában álltak. Többek közt ez a helyzet vonatkozott Carvin Piroskára, Simonetti Klementinára és Kallós Zsigmondra, Mittner Zoltánra és Sándorffy Nándorra is.¹⁶⁷ Rajtuk kívül akár a többféle rezsimet is kiszolgáló Agliceriu esete is felhozható lehetne, aki az általa keletkeztetett forrásokban amúgy is igen szívesen hivatkozott istenre, a hazára és az ifjúságra.¹⁶⁸ Jóllehet retorikáját előlétele, a csak nagyvonalakban rekonstruálható indokai és a különböző kontextusok miatt is erős kritikával kell kezelni. Mindemellett, ahogy Lenaz Adél példája megmutatja, még fiumei illetőségük-születésük ellenére is ódzkodtak a Fiumei Olasz Nemzeti Tanácstól, és talán még a tanítói pálya elhagyására is készek lettek volna. Mások, mint például Vallencichné Zaccaria Mária beteget jelentettek és nyug-

¹⁶³ MNL OL, K 26. 1249. cs. 1921. XXIV. t. 204./1921. F.K. XXIV. t. (2139. a. sz.).

¹⁶⁴ SZABÓ Samu visszaemlékezése.

¹⁶⁵ Róla egyébként más forrásokból még azt is tudni lehet, hogy a budapesti Képzőművészeti Főiskoláról kikerülve, az 1913–1914-es tanévben Cambieri téri polgári fiúiskolában helyettes tanárként tevékenykedett.

¹⁶⁶ Vö. COHEN, Gary B.: *Cultural Crossings in Prague, 1900. Scenes from Late Imperial Austria*, *Austrian History Yearbook* 45, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, 2014, 1–30. p.

¹⁶⁷ MNL OL, K 27. MT. 1923. március 2.

¹⁶⁸ MNL OL, K 503. 44. cs. 1920. 18. t. 707. sz./ 1920., *Torretta...*

díjaztatták magukat, míg megint mások egyszerűen megszöktek a városból és valahol egészen máshol kerestek boldogulást. A felsorolt eseteken kívül érdekes és elgondolkodtató azon állami oktatók helyzete (többek közt Kárpáti György), akiket bár a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács szinte azonnal átvett, majd rögtön nyugdíjazta.¹⁶⁹

Az elbeszélések negyedik nagy témáját az egyén és a hatalom kapcsolata jelenti. Az egyének különböző hatalmakhoz való viszonyulását, az egyes struktúrákban való aktív részvételi hajlandóságát és mindezek dinamikus változását a felhozott viselkedési attitűdök és megnyilvánulási formák is érzékeltetik. Ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a személyek milyen tapasztalatokkal rendelkeztek és milyen elvárásokat támasztottak egy-egy hatalommal szemben. Ezek a legjobban a memorandumok, a segélykérelmek és magánlevelezések tartalma, felépítése és érvelése alapján ragadható meg. Példának okáért itt említhetők az állami tisztviselők és alkalmazottak azon felterjesztései, melyekben személy- és vagyónbiztonságuk megóvását, élelmezésük, fizetésük és illetményük rendszeres – akár több hónapokra előre való – kiutalását, nyugdíjuk szavatolását kérelmezték a magyar államtól. Az impériumváltások alatt szintén hangsúlyos elem volt a *folytonos szolgálat* elvének érvényesítése, mellyel már elért rangjukat, jogosultságaikat kívánták minden eshetőségre biztosítani.¹⁷⁰

Ezzel kapcsolatban két megjegyzés teendő. Az egyik az, hogy mint a fentiekből is kiviláglott, a magyar állam olykor nem, vagy nem minden tekintetben tudott megfelelni a megfogalmazott igényeknek, és még az is előfordult, hogy egyes társadalmi és szociális funkcióit kizárólag más, akár rivális hatalmak közvetítésével – sőt akár kimondott segítségével – láthatta csak el. Ez történt a Nemzeti Tanáccsal való megegyezés esetében, vagy akkor, amikor egyes ügyek elintézéséhez az antant erőinek vagy más államok kirendeltségeinek közbenjárása bizonyult szükségesnek. Jellemző példa erre, hogy mind Jekelfalussy,¹⁷¹ mind Egan Lajos saját bevallása szerint is több alkalommal a spanyol konzulátus futárainak szolgálatait vette igénybe, hogy a budapesti hatóságokkal érintkezésbe léphessen.¹⁷² A kiszolgáltatottság még ennél is látványosabb példáját nyújtja az az eset, hogy a kormányzóhelyettes 1918. november 5-én magánlevélben és személyesen is a fiumei olaszok kiküldésére kirendelt Rainer admirálishoz fordult, hogy a kikötőváros magyar lakosságát is csapatai, és ezáltal közvetetten a római (!) kormány védelmébe ajánlja.¹⁷³

¹⁶⁹ L.: *Egan Lajos naplója*, 1919. november 21-i bejegyzés.

¹⁷⁰ MTAKK, MS 4592/36; MTAKK, MS 4592/35; MTAKK, MS 4592/54.

¹⁷¹ MNL OL, K 26. 1187. cs. 1918, XXVII. t. 6099./1918. XXVII. t. (6099. a. sz.).

¹⁷² *Egan Lajos naplója*, 1919. augusztus 12-i bejegyzés.

¹⁷³ *Uo.*, 1918. november 3-i bejegyzés.

Megjegyzendő, hogy a Fiumében állomásozó olasz csapatok és a budapesti olasz misszió egyébként is segédkezett a magyar állampolgárok elszállításában.¹⁷⁴ A támogatástól azonban elsősorban a lakosság könnyebb ellátását, a nemzetközi közvélemény szimpátiájának elnyerését és a város teljesebb fennhatóság alá vonását, valamint etnikai homogenitásának megteremtését remélték. Ez a hozzáállás megmutatkozik abban az 1919 augusztusában zajló, magyarok Fiumében maradásának okait firtató párbeszédben is, amely során Castelli polgárbiztos kijelentette a kormányzóhelyettesnek, hogy a távozásuk érdekében szívesen ad vasúti vonatot.¹⁷⁵

A magyar államhatalomhoz fűződő viszony igazán karakteres formában érhető tetten Jekelfalussy Zoltán távozásának megítélésében. Az általános meggyőződés szerint ugyanis a kormányzó gyáván elmenekült a városból, amivel cserbenhagyta a gondjaira bízott magyarságot, szégyent hozva rájuk. Jekelfalussy tettét a legszélsőségesebben Agliceriu, valamint a névtelen szerző ítélte el. Az előbbi Jekelfalussyt az internálótáborok hírhedt kormánybiztosának nevezte,¹⁷⁶ az utóbbi pedig egy sülyedő hajóról menekülő patkányhoz hasonlította. A névtelen szerző véleményét azzal indokolta, hogy „a kormányzónak, mint a kötelességtudó, bátor, derék és becsületes kapitánynak, előbb a gondjaira bízott hajó utasainak, személyzetének és javainak biztonságba helyezésével kellett volna végeznie, csak azután gondolnia a saját bajával”.¹⁷⁷

Jekelfalussy megítélését illetően némi eltérés csak Egan Lajosnál figyelhető meg, aki általában véve nagyfokú tárgyilagossággal közelített az eseményekhez. Ennek ellenére az alábbi, a miniszterelnöknek szánt 1918. november 25-én kelt jelentéséből az ő vélekedése is kiolvasható: „9589 szám. Mélyen tisztelt Min. Elnök Úr! Mióta Jekelfalussy kormányzó úr okt. 29-én minden utasítás hátrahagyása nélkül Fiuméből eltávozott, háromszor sikerült nekem vele külön küldöncz útján érintkezésbe lépnem, de tőle a M.E. úr nov. 13-án kelt leiratán kívül csakis egy magánlevelet kaptam, mely azonban az itteni áll[ami]. tisztviselők magatartására nézve irányítást nem tartalmazott. Ebből azt kell következtetnem, hogy J. úr vagy nem többé kormányzó, vagy hogy

¹⁷⁴ MNL OL, K 26. 1234. cs. 1920. XXIV. t. sz. n./1920. XXIV. t. 1107./1920. F.K. (3286. a. sz.). L. még: *Egan Lajos naplója*, 1919. augusztus 14-i és 1920. április 23-i bejegyzések.

¹⁷⁵ *Egan Lajos naplója*, 1919. augusztus 1-i bejegyzés. „Brandensteinel Castelli polg[ár] biztoshoz megyek, ki vasárnap reggelre ígéri az utazási engedélyt s egyúttal kérdi, miért nem mennek el a magyarok? Én: nincsen pénzük, nincsen utazási lehetőség és biztonság, nem tudni Magyarországon befogadják-e; különben a magy[ar] tanítóknak eddig itt »kelltt« maradni, ezenkívül van cca 560 nyugdíjas. Ő: szívesen adok vasúti vonatot.”

¹⁷⁶ DAR, JU 5. Korm. ir. ált. ir. Torrettai állami elemi iskola iratai, 1918–1919 (712. doboz, 1896–1919).

¹⁷⁷ MTAKK, MS 4592/55. Névtelen emlékirat az összeomlásról.

sorsunkkal már nem foglalkozik, miért is közvetlenül M.E. úrhoz bátorodom fordulni. Okt. 29-étől nov. 10-ig a délszláv nemzeti tanács uralma alatt állottunk, kérésükre folytatván előbbi működésünket.”¹⁷⁸

A forrásokból azonban nemcsak a Jekelfalussyról alkotott kép körvonalazódik ki, de az is, hogy az állam tétlensége, valamint sokszor az újabb információk és impulzusok hiánya a magyar lakosság csalódottságához, az elhagyatottság érzetének erősödéséhez vezetett. Ez pedig egyben azt is jelentette, hogy az évtizedeken át a saját felsőbbségét sulykoló magyar államban még azok is kételkedni kezdtek, akiknek eredetileg éppen az iránta való feltétlen hűség megalapozása képezte a fő feladatát.¹⁷⁹

A másik említést érdemlő tényező pedig az, hogy mindennapi élet szükségletei és ritmusa az egyénektől azonnali reakciót követelt. Vagyis nem vonhatták ki magukat az őket övező környezet átalakulási folyamataiból. Ahogy csaknem valamennyi elbeszélő irataiból is kitűnik, valamilyen formában nagy hatást gyakoroltak rájuk a délszlávok által szervezett felvonulások és körmenetek, az olasz Filiberto Emanuele csatahajó érkezését, vagy éppen a Gabriele D’Annunzio bevonulását kísérő örömujjongások, az amerikaiakat és az olasz seregeket éltető falragaszok és proklamációk, a munkanélküliség és a megélhetési viszonyok romlásával járó sztrájkok és a különböző fegyveres összetűzésekkel is járó konfliktusok.¹⁸⁰

Az elemzésbe bevont dokumentumok ötödik nagy témáját az kikötővárost elhagyó állami oktatóknak az impériumváltásokat követő helyzetéről és lehetőségeiről szól. Itt az elszenvedett veszteségek, a város elhagyása és az új léthelyzetbe kerülésből fakadó frusztrációk alapvetően negatív élményként és tapasztalatként tematizálódnak. Ez különösen azért igaz, mert a veszteségek egyszerre éreztették hatásukat morális és materiális szinten, és azért, mert az átalakuló körülményekhez már csak személyes kompetenciái miatt sem tudott mindenki könnyedén alkalmazkodni, illetve a döntéssel járó következményeket és felelősséget elviselni. Noha a moralitás és az erkölcsi meghasonlás vizsgálata további alaposabb vizsgálatokat igényel, az utazással járó magánvagyonai károsultság feletti sajnálkozás az iratok fontos elemeként köszön vissza. Szabó Samu például bútorai „elköttyavetyéléséről”, iratainak, könyveinek kénytelen Fiumében hagyásáról számol be,¹⁸¹ és hoz-

¹⁷⁸ *Egan Lajos naplója*, 1918. november 25-i bejegyzés.

¹⁷⁹ MTAKK, MS 4592/55. Névtelen emlékirat az összeomlásról.

¹⁸⁰ Az elemzett források az idegen államok képviselőivel való kapcsolatról szóló részek tanulmányozása során ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy ezeket a rövid párbeszédet a szerzők gyakran eredeti nyelven adták közre. Ez egyrészt a kikötőváros többnyelvűségének a bizonyítéka, másrészt lehetőséget adott a szerzőnek, hogy a történetet pontosabban idézhesse vissza, vagy legalábbis a nagyobb megbízhatóságot és hitelességet feltételezzon.

¹⁸¹ SZABÓ Samu visszaemlékezése.

zá hasonlóan még a háború alatt Budapesten „ragadt” Tix Miklós,¹⁸² és a kormányzóval együtt nagy hirtelenséggel távozni kénytelen Török István egykori fiumei rendőrfőkapitány is a kikötővárosban maradt ingóságai miatt aggodalmaskodik.¹⁸³ Az utazással járó megpróbáltatások (a szükséges dokumentumok beszerzése, a vagonok hiánya és a vasúti összeköttetés problémái, a fosztogatások, erőszakos atrocitások és az ezekről szóló híresztelések demoralizáló hatása) szintén gyakori elemei a dokumentumoknak. Igaz, az áttekintett iratokat keletkeztető szerzők közül egyet sem ért személy szerint fizikai sérelem.

Az új pozícióval kapcsolatos félelmekről számol be Egan Lajos, mikor azon tanárok zúgólódásáról értekezik, kiknek új rendelkezési helyük még 1920 májusában sem lett kijelölve, és akik ilyen körülmények közt, „bizonytalanságba nem akarnak menni”. A kérdés rendezésére a tanárok Pavlicsek Rezsőt és Schwingshagl Hugót küldték fel Budapestre, azonban tárgyalásuk konkrét eredményei egyelőre nem ismertek.¹⁸⁴ Egyedül csak az tudott, hogy Pavlicsek Rezső még 1920 májusában a fővárosba költözött,¹⁸⁵ illetve az, hogy Schwingshagl Hugót egy 1922–1923-as címtár két budapesti intézmény tanáráként jelöli meg.¹⁸⁶ Mindazonáltal olyan személyek is akadtak, akiknek biztos alkalmazásának kérdése jóval korábban elrendeződött. Így például a már említett Tix Miklós, vagy az 1919. szeptemberi kiutasítását követően Kecskemétre helyezett Molnár Aladár is, kiknek a végleges beosztásuk iránti kérelmét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium sem késlekedett jóváhagyni.¹⁸⁷

Az életutakat illetően még egy fontos megjegyzést kell tenni: ahogy a vizsgált forrásokból is kitűnik, az állami oktatók közül többen is valamilyen formában a későbbiek során is kapcsolatban maradtak Fiumével és a kint maradt magyar közösséggel. Így Hesz Ferenc, aki a Gonda Béla által szerkesztett *Tenger* című folyóirat egyik szerzője lett.¹⁸⁸ Vagy éppen Ányos Ármin, Cavalloni József, Orbán István és Molnár Aladár, akiknek a már román államszolgálatban álló Agliceriu Remus feljelentése nyomán nyílt lehetősége, hogy kommunista propagandatevékenységük miatt 1920 nyarán a számot vessenek a Fiume-élményeikkel a budapesti államügyészségen.¹⁸⁹

¹⁸² MNL OL, K 501. 88. cs. 1918. 16. t. 203002./1918.

¹⁸³ MNL OL, K 26. 1234. cs. 1920. XXIV. t. 3286./1920. XXIV. t. (3286. a. sz.).

¹⁸⁴ *Egan Lajos naplója*, 1920. május 3-i bejegyzés.

¹⁸⁵ Budapest Főváros Levéltára, XIV.194. Id. Sándy (Schwingshagl) Hugó és családja iratai.

¹⁸⁶ *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1922–1923, 1923*, 114–115. p.

¹⁸⁷ MNL OL, K 503. 46. cs. 1920. 18. t. 53677/1920. 18. t. (53677. a. sz.).

¹⁸⁸ Gondáról L.: *Magyar életrajzi lexikon* [javított, átdolgozott kiadás], főszerk. KENYERES Ágnes, Arcanum Kiadó, Budapest, 2002; *A Tenger*, 1. évfolyam (1911).

¹⁸⁹ MNL OL, K 503. 44. cs. 1920. 18. t. 40357./1920. (40357. a. sz.-tól); NAGY Adrienn: *i.m.*

Diszkontinuitások

Pontos statisztikai adatok hiányában nem lehet meghatározni, hogy 1918 és 1921 között hány magyar állampolgár maradt Fiumében, hány távozott a városból, illetve hányan tértek oda vissza hosszabb-rövidebb időre. Ebből adódóan foglalkozásszerkezeti megoszlásukat sem lehetséges megállapítani, így a távozó és maradó magyar állami oktatók arányának megbecslését nyitott kérdésként kell kezelni.

Két dolog mégis biztosra vehető. Az egyik az, hogy a két világháború között számos egykori magyar állami oktató maradt Fiumében. Köztük említendő Gauss-Garády Viktor, Mittner Zoltán igazgató¹⁹⁰ és Sándorffy Nándor kanonok, kiknek nevéhez nemcsak az 1921 őszére elsorvadó magyar oktatás újraindítása köthető,¹⁹¹ de a Fiumei Magyar Ház felállításának pártolása is.¹⁹² Helyzetüket, más tisztviselőkkel egyetemben, változatlanul az 1919-es Fülep-féle egyezmény, valamint az 1921-es minisztertanácsi értekezlet határozatai szabályozták. Vagyis Fiume nemzetközi hovatarozásának rendezésével a magyar államnak kötelességszerűen át kellett vennie mindazon személyeket, akiknek szolgálatára már nem tartott igényt az időközben állammá fejlődő város. A magyar állam róluk és általában véve a kint maradt magyar lakosságról elsősorban a fiumei konzulátuson, másodsorban pedig helyi szinten működő társadalmi szervezeteken keresztül kívánt gondoskodni. A legismertebbek ezek közül a nagy múltú Fiumei Magyar Kaszinó, melyet az 1920-as években a sovinizmusáról ismert Brajjer Lajos újságíró vezetett,¹⁹³ és az 1928-ban megalakuló Fiumei Magyar Segélyegylet.¹⁹⁴ Ez utóbbi alapszabályában fő céljának a Provincia del Carnaro területén tartózkodó vagy ott átutazó szegénysorsú magyarok segélyezését, a fiumei magyarok közti összetartozás érzésének fejlesztését, és a magyar–olasz barátság ápolását nevezte meg.¹⁹⁵ Noha statútuma szerint politikai kérdésekkel nem foglalkozott, a korabeli olasz, magyar és délszláv nemzetközi kapcsolatok alakulásának dinamikájából kiindulva már pusztá létezését is politikai tényként és eszközként kell értelmezni. Hasonló megállapításokra lehet jutni az 1927-ben meg-

¹⁹⁰ MNL OL, K 116. 2. cs 1943-tól. 1. t. 514./1940; MNL OL, K 116. 2. cs 1943-tól. 1. t. 615./1943.

¹⁹¹ ABLONCZY Balázs: A kikötő alkonya. Fiumei magyarok a két világháború között, In: *A nemzeti tér történelmi reprezentációi*, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008, 163–189. p.

¹⁹² A Fiumei Magyar Ház, *A Tenger*, 1927, 51–55. p.

¹⁹³ Ott voltam a fiumei magyar bálon, *Színházi Élet*, XV/6. (1925. február 8–14.), 38. p.; A fiumei Magyar Kaszinóban, *Pesti Hírlap*, 1925. október 24.

¹⁹⁴ MNL OL, K 116. 2. cs. 1943-tól, 1. tétel. A Fiumei Magyar Segélyegylet alapszabályai – Statuto della Associazione ungherese di assistenza in Fiume, 1929.

¹⁹⁵ Uo.

alakult Magyar Ház Bizottság tevékenységéről is. Ezekben a szervezetekben egyes állami oktatók (vagy oktatási feladatokkal megbízott személyek) is részt vállaltak.¹⁹⁶ Munkájuk azért jelentős, mert az 1920-as évek közepétől egyre több magyar szivárgott vissza a városba, akik közül többen kereskedelmi és gazdasági tudósítóként, egyes nagyvállalatok tanácsadóiként vagy esetleg a turizmusban tevékenykedtek még az 1940-es években is.¹⁹⁷ Ennek, és a magyar lakosság fiumei kontinuuus és kompakt jelenlétének azonban a második világháború végérvényesen véget vetett, a napjainkban Rijekában élő magyar ajkú személyek már csak az 1991–1995-ös délszláv háborúk elől menekültek a tengermellékre.¹⁹⁸

A másik kiemelendő motívum ezzel szemben az, hogy azon korábbi magyar állami oktatók, akik még 1925-ben is megmaradhattak a városi (városállami) szolgálatukban, többnyire a kikötővárosban született fiumei olasz nyelvű közösség aktív résztvevői közül kerültek ki. Így például Maria Collenz, Giuseppe Viezzoli, fiumei történész, Silvino Gigante vagy Luigi Torcoletti.¹⁹⁹ Azt is érdemes azonban megjegyezni, hogy az ő pályafutásukban a második világháború végéig lezajló impériumváltások már nem okoztak nagyobb törést, hiszen (noha eltérő mértékben, de) mind a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács, mind D'Annunzio Carnarói Régenssége, mind Riccardo Zanella Fiumei Szabadállama, mind pedig az azt követő fasiszta uralmi rendszer az olasz nyelv, kultúra, etnikum és politikai dominancia fenntartásának alapján állt és ennek érdekében is tevékenykedett.²⁰⁰ E tekintetben az igazi cezúrát a partizánok 1943–1945-ös betörése, majd az 1947-es párizsi béke jelentette. A döntés következményeként Fiume ugyanis nemcsak egyszerűen Jugoszláviához került, de Rijeka néven közigazgatásilag, etnikailag és társadalmilag is jelentősen átrendeződött. Az említett eseményekkel párhuzamosan ugyanis lezajlott az olasz (és napjainkban már egyes horvát) történeti munkákból ismert „Foiibe”, mely az olasz nyelvű lakosság gyakran erőszakos eszközökkel elért kelet-adriai visszaszorulását, és a város *igazi* impériumváltásának kezdetét jelentette.²⁰¹

¹⁹⁶ Pár név: Ányos Ármin (Béla), Krausz Ödön, Mittner Zoltán, Negovetich Artúr, Schwingshagl Hugó.

¹⁹⁷ ABLONCZY: *i.m.*

¹⁹⁸ Több, jelenleg Rijekában tartózkodó magyar személyes története alapján.

¹⁹⁹ *Guida Generale di Fiume*, Stabilimento Tipografico de la Vedetta d'Italia, Anno I. Fiume, 1925.

²⁰⁰ SAMANI, Salvatore: *Dizionario Bibliografico Fiumano*, Istituto Tipografico Editoriale, Dolo-Venezia, 1975, 135. p.

²⁰¹ *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni*, ed. BALLARINI, Amleto – SOBOLEVSKI, Mihael, Ministero per i beni e le attività culturali, Direzione generale per gli archivi, Roma-Zagrab, 2002.

Konklúzió

Jelen tanulmány két fő témára fókuszál. Egyrészt a Fiumében oktató állami tanárok az állam által elképzelt és a gyakorlatban betöltött szerepének, összetételének és társadalmi integrációjának bemutatására. Másrészt életkörülményeik az első világháború alatti és utáni változásának, lehetőségeiknek, választásaiknak ismertetésére. A kérdések vizsgálata során nagy hangsúly esett azon főbb tényezőkre, melyek mindennapi viszonyaikat konstruálták és alakították, valamint döntéseiket vélhetően erősebben befolyásolták. Mindennek során láthatóvá vált, hogy a magyar állam kimondottan magas elvárásokat támasztott a kiküldött tanárokkal szemben. Nemcsak az alapvető oktatási és pedagógiai feladatok ellátását remélte tőlük, hanem azt is, hogy hivatásukat egyfajta *misszió*ként fogják fel, és alárendeljék magukat a (magyar) nemzetépítő, identitás erősítő, társadalomformáló, valamint információgyűjtő és -szolgáltató célok teljesítésének. Mindez a gyakorlatban viszont csak részben valósulhatott meg, hiszen a tanárok származási helyét, etnikai és felekezeti hovatartozását, anyanyelvét, képzettségét vagy éppen társadalmi helyzetét tekintve jóval nagyobb komplexitás jellemezte és többirányú, dimenziójú lojalitással és összetett identitással (identitásokkal?) rendelkeztek egyszerre. Így integrációjuk szintjétől és sikerétől függően, az állam mellett a birodalmi, lokális vagy akár professzionális és egyesületi elkötelezettségek is megjelentek. Jóllehet, ez a fajta heterogenitás a hétköznapiakban sokszor rejtve maradt, vagy legalábbis többnyire összeegyeztethetőnek bizonyult az Osztrák–Magyar Monarchia által biztosított keretek között. Mindazonáltal egyes válságok, mint például a világháború vagy az azt követő impériumváltások és hatalmi átrendeződések egyre inkább egyéni döntéseket, kizárólagosságokat követeltek. Ráadásul a mind dominánsabbá váló nacionalisták is egyre intoleránsabban léptek fel az ellentmondásokkal szemben.

Az 1914–1920-ig tartó válságperiódusban a fiumei magyar állami oktatók választásra kényszerültek, ami nem egyszerűsíthető le pusztán a *menni vagy maradni?* vagy éppen a lojalitás kérdésére. Ennek egyik oka az, hogy a háborúval járó, a lakosság egzisztenciális viszonyait általánosan sújtó mindennapi gondok mellett Fiume sajátos földrajzi, politikai és társadalmi helyzetével is számolniuk kellett. Így például azzal a ténnyel, hogy a kikötőváros és az anyaország közt nem létezett fizikai közös határ, már önmagában számos ellátási, védelmi, közlekedési, logisztikai és információs nehézséget eredményezett.

Ezt súlyosbították tovább a leszakadó országrészekről menekült tömegekkel és a vesztes háborúval járó szociális, politikai és területi problémák, melyek nagyobb prioritást élveztek és mielőbbi megoldást követeltek. Vagyis a központi kormányzat a fiumei érdekeltségének és lehetőségeinek látványos csökkenésével a minisztertanács már 1918 decemberében elhatározta a vá-

ros feladását. Miként azt Fülep Lajos kormánybiztos kiküldetése is igazolja, a kormány célja ekképpen az időnyerés, és az átmeneti állapot átvészelését segítő *modus vivendi* kialakítása lett, melyek egyik fő elemét a fiumei magyar állampolgárok lehetőség szerinti minél további kint tartása képezte. Mindez pedig azt jelentette, hogy a Fiumében szolgálatot teljesítő oktatók nem számíthattak a kormány igazán hathatós támogatására az egymást váltó délszláv, szövetséges és olasz csapatok, vagy éppen a helyben megalakuló Fiumei Olasz Nemzeti Tanács, illetve D'Annunzio intézkedései ellen. A magyar kormány halogató politikáján csak 1919 második felében, a rohamosan romló gazdasági állapotok és a növekvő politikai feszültségek hatására változtatott. A tömeges hazaköltöztetések is igazán csak ekkor kezdődtek meg. Ahogy a visszaemlékezések és más korabeli beszámolók ugyancsak tanúskodnak róla, az állami alkalmazottak között a bizonytalanság és kiszolgáltatottság mellett szinte általánossá vált a csalódottság és elhagyatottság érzése, melyet Jekelfalussy Zoltán kormányzó távozásáról és *árulásáról* szóló interpretációk is szemléletesen példáznak.

A kiábrándultság mégsem érintett egyformán mindenkit és a hatalomváltásokat sem mindenkori ugyanolyan tragédiaként élte meg. Ezt igazolják Maria Collenz megnyilvánulásai és a bolsevik tanárok magatartása is, akik az állami keretek leomlását a korábbi helyzetükből való kilépési lehetőségként fogták fel. Igaz, ezzel párhuzamosan arra is akadt példa, hogy magyar állampolgárságukhoz, illetményeikhez és főleg nyugdíjjogosultságukhoz ragaszkodva egyes fiumei születésű, olasz anyanyelvű tanárok még akkor is megmaradtak a magyar állam szolgálatában, ha lehetőségük lett volna át lépni a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács szolgálatába. Érdemes megjegyezni, hogy a megváltozott körülmények recepciója és az új körülményekhez való alkalmazkodás képessége alapvetően nagyban függött a szakmai és személyes kompetenciáktól, a kapcsolati hálótól, az egyéni politikai és ideológiai beállítottságtól. Hasonlók mondhatók el a berendezkedő új rezsimok változó munkaerőigényéről és eltartóerejéről, valamint természetesen az anyaországok (Magyarország, Olaszország, Délszláv Királyság) hozzáállásáról, befogadó és integrálóképességéről is. Ugyanakkor az optálás tekintetében talán egy valami még számottevőbb lehetett: tudniillik a fiumei állami oktatók más-más *haza-fogalommal* rendelkeztek. Ez pedig nemcsak egyszerűen a távozási hajlandóságot befolyásolta, hanem a távozás irányát, illetve a helyben maradás vállalhatóságát, értékelését is meghatározta.